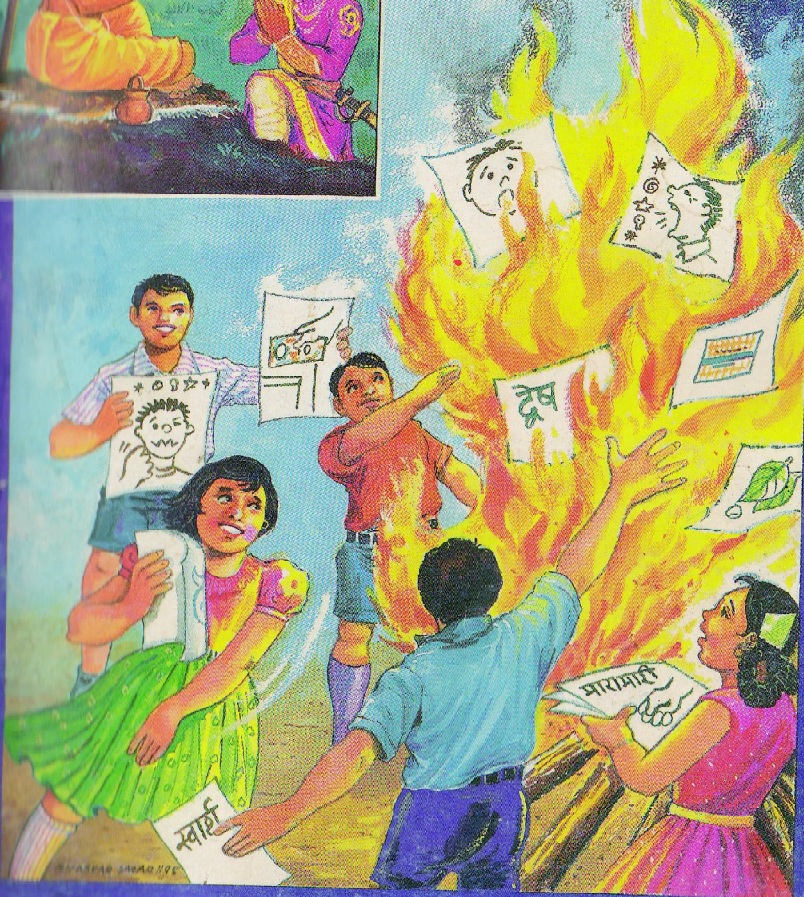

वर्ष ३, अंक ८
 सौर फाल्गुन,
 शके १९१६.

छात्र प्रबोधन

ज्वाळा जशा उसळती वर जावयातें ।
 ध्येये तशीच अमुची अभू देत माते ॥

बान प्रबोधिनीद्वारा कुमारांसाठीचे अभिनव मासिक

सायकल सहल	नेतृत्व प्रशिक्षण शिबिर
<p>१६ एप्रिल ते २६ एप्रिल १९९५</p> <p>इ. दहावी व वरील युवकांसाठी</p> <p>शुल्क रु. १५०/- + शिधा</p> <p>संख्या मर्यादा ३०</p> <p>पुणे जिल्ह्यातील महत्त्वाच्या ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक स्थळांना भेटी !</p> <p>एकुण अंतर सुमारे ६०० कि. मी.</p> <p>साहस, देशदर्शन, अनुभव यासाठी आवर्जून सहभागी व्हा !</p>	<p>२५ मे ते ३१ मे १९९५</p> <p>निवड झालेले विद्यार्थी १ ते ८ जून या काळात शिबिरे घेण्यासाठी महाराष्ट्रात विविध गावांमध्ये जातील.</p> <p>इ. ९ वी ते १२ वी च्या मुलामुलींसाठी</p> <p>शुल्क रु. २००/-</p> <p>संख्यामर्यादा - ५० प्रत्येकी</p> <p>(मुलामुलींची स्वतंत्र शिबिरे होतील)</p> <p>भारताच्या भावी नेत्यांमध्ये तुम्हीही असायला हवे त्यासाठी शिबिरात सहभागी व्हा!</p>
व्यक्तिविकास शिबिरे	NTS मार्गदर्शन वर्ग
<p>१ ते ७ जून १९९५</p> <p>मुलांसाठी शिबिरे - सातारा, सांगली, कोल्हापूर, ठाणे, नाशिक, धुळे, परभणी, लातूर, रत्नागिरी</p> <p>मुलांसाठी शिबिरे - सातारा, सांगली, लातूर, नाशिक, धुळे, ठाणे</p> <p>इ. ५ वी ते ९ वी पर्यंतच्या मुलामुलींसाठी.</p> <p>सभासदांशिवाय इतरांनाही प्रवेश</p> <p>शुल्क रु. ५०/- (सभासदांसाठी रु. ४०/-)</p> <p>शालेय नवीन वर्षाचा प्रारंभ उत्साहवर्धक करण्यासाठी शिबिरात सहभागी व्हा !</p>	<p>६ मे ते २४ मे १९९५</p> <p>इ. ९ वीतून १० वीत जाणाऱ्या मुलामुलींसाठी</p> <p>अट - नेतृत्व शिबिरात २५ ते ३१ मे कालावधीत सहभागी होणे आवश्यक.</p> <p>शुल्क - मार्गदर्शन शुल्क : रु. २५०/-</p> <p>निवास-भोजन शुल्क : रु. २००/-</p> <p>(NTS चे विविध प्रश्नसंच, प्रश्नपत्रिका, अन्य उपयुक्त साहित्य मार्गदर्शन शुल्कामध्येच मिळेल.)</p>

नावनोंदणी

वरील सर्व उपक्रमांची नावनोंदणी मुख्यकार्यालयात मनिऑर्डर अथवा डिमांड ड्राफ्ट द्वारा (D.D. 'ज्ञान प्रबोधिनी' या नावाने काढावा) अथवा समक्ष करावी. अथवा स्थानिक कार्यालयांमध्ये करावी. स्थानिक कार्यालयांची यादी व पत्ते ४८ व्या पानावर आहेत. लवकरात लवकर शुल्क भरून शिबिरातील आपला सहभाग निश्चित करा. सविस्तर माहितीपत्रके २५ मार्चनंतर शुल्क भरलेल्या सर्वांना पाठविली जातील. वरील शिबिरांचे सविस्तर तपशील या आधीच्या अंकामध्ये (वर्ष ३, अंक ७) दिले आहेत.

वर्ष ३, अंक ८

सौर फाल्गुन, शके १९१६

इवली शल्ये रुपती खुपती, मात करू दे त्यांच्यावरती
प्रगल्भतेचे पंख लेऊनी ने ज्योतिर्जगतात.

ज्ञान प्रबोधिनीद्वारा कुमारांसाठीचे अभिनव मासिक !

- संपादक, प्रकाशक •
महेन्द्र सेठिया

- संपादक मंडळ •

महेन्द्र सेठिया B.E., M.Ed.
विवेक पोंक्षे M.Sc., B.Ed.
अनघा लवळेकर M.A., B.Ed.
शैलजा देशमुख M.A., M.Ed.

- मुखपृष्ठ व आतील चित्रे •
भास्कर सगर, पुणे

- अक्षर जुळवणी •
XLNG GRAFIKS
कर्वे रोड, पुणे

- संपर्क •
'छात्र प्रबोधन'
ज्ञान प्रबोधिनी
५१० सदाशिव पेठ
पुणे ४११०३०
४७७६९१

- मुद्रक •
प्रबोध संपदा, पुणे - ४११ ००२.

- वार्षिक वर्गणी •
रु. ६०/-

- नोंदणी क्रमांक •
PHM/153/VIII

या अंकात दडलंय काय !

संवाद	२
कथा-थोरला हो !	३
कविता पानोपानी	८
चित्रकलेच्या रसिकतेच्या खुणा	९
तुम्हाला माहीत आहे का?	१२
बुद्धीच्या प्रांगणात-निर्णयक्षमता विकास - २	१३
वाचलेच पाहिजे असे काही - इंदिरा गांधी	१७
अभ्यासातील स्वावलंबन-परीक्षातंत्रांचा वापर	१९
कथा - गुप्तधन - भाग १	२३
क्रीडाक्षेत्रातील आदर्श	२६
भारतातील होळीची रूपे	२७
कल्पक बनूया - सुचण्याची पहिली पायरी	३१
स्वातंत्र्योत्तर भारताचा इतिहास - गंगाजळीची गोष्ट ...	३३
गंध मोहवी काव्याचा - भावकवी बोरकर	३७
गिर्यारोहणगाथा - गिर्यारोहण शब्दावली	४१
दासनवमीच्या निमित्ताने - ओळख दासबोधाची	४४
धडपडणारे प्रबोधक	४७
'छात्र प्रबोधन'ची स्थानिक कार्यालये	४८

प्रिय प्रबोधकांनो,

थंडीत कुडकुडायला लावणारा शिशिर संपन्न वृक्षांवर नवी पालवी फुलविणाऱ्या वसंतऋतुचं स्वागत करायला आपण सर्व उत्सुक आहोत. नुकतेच ठाणे, रत्नागिरी, पणजी(गोवा) येथे 'छात्र प्रबोधन' सभासदांचे मेळावे संपन्न झाले. आपल्या सभासदांनी अत्यंत उत्साहाने या मेळाव्यांत सहभाग घेतला. नाशिक, सांगली, सातारा येथे येत्या महिन्यात मेळावे होतील.

शालेय वर्ष संपत आलं आहे. परीक्षांच्याकरिता मनापासून आणि नियोजनपूर्वक अभ्यास करण्याची वेळ आली आहे हे तर तुम्ही ओळखलांच आहे. परीक्षा संपल्यानंतर येणाऱ्या लांबलचक उन्हाळी सुट्टीचा आनंद द्विगुणित कपड्याकरिता 'छात्र प्रबोधन'चा वासंतिक विशेषांक तुमच्यापर्यंत काय घेऊन येतो ह्याचीही तुम्ही वाट पाहत असणार! तसेच सुट्टीतील विविध उपक्रमांमध्येही तुम्ही सहभागी व्हालच. पण तत्पूर्वी ह्या अंकात काय काय आहेत ते ओळखा बरं?

फाल्गुन महिन्यातला आपला आवडता सण म्हणजे होळी आणि त्यालाच जोडून येणारी रंगपंचमी-रंगांचा उत्सव!

होलिकोत्सव काही नुसताच पुरणपोळीनं साजरा करायचा नसतो तर त्या दिवसापासून आपल्यातल्या दुर्गुणांची, वाईट सवयींची हकालपट्टी करण्याचाही संकल्प करायचा असतो. हे सांगणारी, भारतातील वेगवेगळ्या प्रांतात होळीची किती लोभस रूपं साजरी होतात ते तुम्हाला या अंकात कळेलच.

गुरुंचे गुरू असं स्थान असलेल्या समर्थ रामदासस्वामींचा समाधिदिन माघ वद्य नवमीचा. समर्थांनी दिलेल्या बोधामध्ये- अर्थात दासबोधामध्ये किती सहजपणे स्वतःच्या विकासाचा मार्ग दाखविला आहे तो जरा उलगडून पहायला शिकूया.

८ मार्च हा आंतरराष्ट्रीय महिला दिन ! त्यानिमित्ताने सामान्यातून असामान्यत्व प्राप्त केलेल्या इंदिरा गांधींबद्दलचा लेख तुम्हाला नक्कीच प्रेरणा देईल.

या सर्वांच्यासह मान्यवरांच्या कथा, अभ्यासातील स्वावलंबन, गिर्यारोहणगाथा, गंध मोहवी काव्याचा ही नित्य नवी माहिती देणारी सदरे आहेतच.

काँपी न करण्याच्या आवाहनाला तुम्ही उत्स्फूर्त प्रतिसाद घालच. त्याचबरोबर छान अभ्यास करून परीक्षेतही उत्तम यश मिळवाल. त्यासाठी मनःपूर्वक शुभेच्छा! आणि हो पुढचा अंक वासंतिक विशेषांक! तो तुम्हाला मिळेल तुमची परीक्षा संपल्यावर, १० एप्रिलच्या सुमारास!

१ एप्रिलला गुढीपाडवा आहे. नवीन वर्षाच्या स्वरूपस्वरूप शुभेच्छा. या नवीन वर्षात आपला संवाद आणि स्नेह वाढतो राहो ही अपेक्षा.

सस्नेह तुमचा

महेन्द्र सेठिया

- गिरिजा कीर, मुंबई

अगदी अलिकडे, म्हणजे पन्नास पाऊणशे वर्षापूर्वी घडलेली ही हकीकत आहे. महाराष्ट्र-कर्नाटकच्या सीमेवर असलेल्या बेळगाव या गावी घडलेली ही सत्यघटना.

एका गावात एक गरीब कुटुंब रहायचं. घरातला मोठा माणूस म्हणजे भाऊ. तोच आपल्या भावंडांचा सांभाळ करी. त्याचं शिवणकामाचं दुकान होतं. परकर-पोलकी आणि लेंगे-सदरे शिवून कितीसे पैसे मिळणार? जे थोडेसे पैसे मिळत त्यातच तो घरखर्च चालवी.

अशा घरात मुलाबाळांचं शिक्षण-संगोपन नीट कसं होणार? दोन वेळ खायला अन्न आणि अंग झाकायला कपडे यातच पैसे संपायचे. धाकट्या अप्पाला वाटायचं, भाऊ आपल्याला शिंपीकाम का नाही शिकवत? आपण छान कपडे शिवू. घराला हातभार लावू. पण भाऊ त्याला शिवण शिकवायचा नाही. काम करू द्यायचा नाही.

अप्पाला फार वाईट वाटायचं. अप्पा तल्लख बुद्धीचा आणि कष्टाळू मुलगा होता. रूपानंही तो देखणा होता. पहाणाऱ्याला वाटायचं, काय छान पोर आहे! पण या मुलाचे सगळे गुण त्या घराच्या चार भिंतीतच दडपले गेले होते. त्याच्या गुणांना तिथं वाव नव्हता. कौतुक नव्हतं. ज्ञानाचा प्रकाश त्याच्यापर्यंत पोचतच नव्हता.

दुःखी, कष्टी अप्पा एक दिवस घरातून

बाहेर पडला. गावात एक बाग होती. त्या बागेत जाऊन तो रडत बसला. त्याला वाटू लागलं, आपण शिकलो नाही तर आपलं काय होणार? असंच या गरिबीच्या अंधारात मरायचं, आळसात दिवस घालवायचे. ना शिक्षण, ना कलेचं ज्ञान. मग आपल्या जगण्याला अर्थ तरी काय? बारा वर्षांचा अप्पा अशा विचारांनी तळमळत होता. आणखी आणखीच रडत होता.

बागेच्या जवळूनच भाजी-बाजाराची वाट

होती. आपल्या डोक्यावरचं भाजीचं ओझं सांभाळत एक भाजीवाली झपाझप चालली होती. सकाळी सकाळी लहान मुलाच्या रडण्याचा कुटून आवाज येतोय तिला कळेना. तिचे पाय अडखळले. बघते तर काय? बागेच्या कुंपणाशी एक लहान पोर हमसून हमसून रडत होतं.

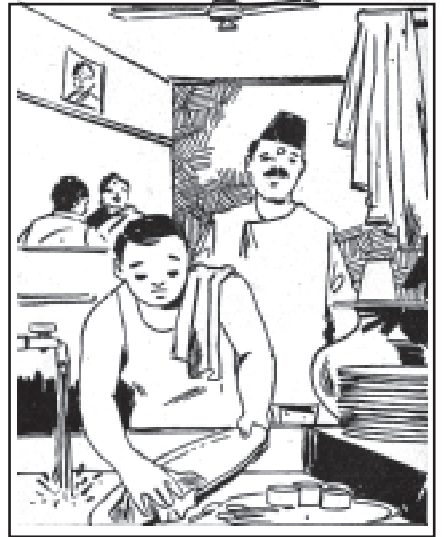
भाजीवालीला राहवेना. डोक्यावचं ओझं तिनं बाजूला ठेवलं. त्या मुलाजवळ जात मायमाखल्या आवाजात ती म्हणाली, 'लेकरा, कशापायी रडतूयास? उगी उगी. सोन्यासारखं पोर ग बाई! काय झालं असंल ह्येला?'

भाजीवालीनं आपल्या पदरानं अप्पाचे डोळे टिपले. टोपलीतल्या मूठभर ओल्या शेंगा त्याच्या खिशात कोंबल्या आणि मायेनं त्याच्या तोंडावरून हात फिरवला. त्या मायेच्या स्पर्शानं अप्पा आतून गदगदला. भरल्या आवाजात म्हणाला, 'भाजीवाली मावशी, मला आई-बाबा नाहीत. आमचा भाऊच आमचं सगळं करतो. तो मला जेवू खाऊ घालतो, पण शिकवत नाही. त्याचं शिंपीकामाचं दुकान आहे, पण मला तो शिवण पण शिकवत नाही. मावशी, मला खूप शिकायचं आहे. मोठ्ठा व्हायचं आहे. मी मुंबईला जाईन. शिकेन. भाऊपेक्षा मोठ्ठं दुकान काढेन. खूप नाव मिळवेन. पण... पण... मला कोण पाठवणार मुंबईला?'

भाजीवाली त्याचं बोलणं जीव लावून ऐकत होती. एवढं गोजीरवाणं पोर! त्याला

असंच इथं ठेवून द्यायचं? फाटके कपडे घालून गावात उनाडक्या करायला सोडायचं? हे बरोबर नाही. हे पोर शिकलं पाहिजे. शहाणंसुरतं झालं पाहिजे. 'रडू नको माझ्या वासरा! मी हाय तुजी मावशी. मी पाठवते तुला मुम्बैला.' भाजीवालीनं बटवा उघडला. त्यातून चार-चार, आठ-आठ आपण्याची मोड काढली. सगळे मिळून पुरे १५ रुपये निघाले. ते एका फडक्यात बांधून तिनं अप्पाच्या हातात दिले. आपल्या जवळचं झुणका-भाकरीचं गटूडं त्याच्या स्वाधीन केलं. त्याच्या तोंडावरून हात फिरवून, आपल्या कानशिलाजवळ कडाकडा बोटं मोडली अन् म्हणाली, 'रस्त्यानं नीट जा. शीक. थोरला हो! देव तुज्या पाठीशी हाय बग!'

ते पैसे, शिदोरी सगळं बघून अप्पा गहिवरला, भांबावून गेला. भाजीवालीकडं

टकाटका बघतच राहिला. दुसऱ्या क्षणी तिच्या पायावर डोई टेकवून म्हणाला, 'मावशी, या जन्मात तुला विसरणार नाही बघ!' आणि तो स्टेशनच्या दिशेन धूसम धावत सुटला. मुंबईच्या गाडीत बसला.

हे म्हणे बोरीबंदर स्टेशन! बापरे! केवढं मोठं! इथून कुठं जायचं? कुठं रहायचं? आपण हरवून तर जाणार नाही? अप्पा काळजीत पडला. विचार करत, वाट फुटेल तिथं चालत राहिला. दमल्यावर थांबला. रस्त्याच्या कडेला नळावर हात-पाय धुऊन आला. भाजीवाल्या मावशीची आठवण काढत भाकर खाल्ली. पुन्हा चालू लागला.

संध्याकाळी तो एका गल्लीच्या तोंडाशी आला. बाजूला लांबलचक चाळी. माणसं. कुणाला विचारायचं?

तेवढ्यात कुणीतरी त्याला हटकलं.

'काय रे मुला, कोण हवंय?'

'मी बेळगावावरनं आलोय बघा. मला शिकायचंय. मोठं व्हायचं आहे. त्या भाजीवाल्या मावशीनं मला पैसे दिले-'

'बरं, बरं. घरकाम करशील?'

'हो. करेन दादा.'

'पळून नाही ना जायचास?'

'नाही दादा.'

आणि अप्पा कामाला लागला. त्याचे चिमुकले हात भांडी घासायचे. केरवारे करायचे. पाणी भरायचे. भाजी, वाणीसामान आणून घायचे. शाळेची वेळ झाली की अप्पा

धूम ठोकायचा. गुरुजींचं बोलणं मन लावून ऐकायचा. रात्री जिऱ्याखालच्या दिव्याशी बसून अभ्यास करायचा.

५०-७५ वर्षांपूर्वी मुंबई आतासारखी गजबजलेली नव्हती. बकाल नव्हती. आतासारखे गुंडपुंड माजलेले नव्हते. माणसं कोरडी, व्यवहारी झाली नव्हती. शिक्षण आतासारखं महागडं नव्हतं. 'डोनेशन' हा शब्दसुद्धा त्यावेळी प्रचारात नव्हता.

गरीब, शिकाऊ मुलाला लोक मदत करीत. चार घरी जेवणाचे वार लागत. अभ्यासू मुलाला शिक्षक मदत करीत. अप्पा सद्गुणी मुलगा होता. त्याला सगळे नावाजत. त्याचं हवं-नको पहात. तोही अंग मोडून काम करी. झटून अभ्यास करी. मांगलवाडी हे अप्पाचं घरच झालं होतं जणू. त्या वाडीतल्या मुला-माणसात तो हळूहळू वाढत होता. स्वतःला घडवीत होता. रात्रशाळेत शिकत होता आणि आता दिवसा शिवणकामाच्या दुकानात नोकरी करत होता.

आपण काही कष्ट करतोय याची अप्पाला जाणीवच नव्हती. त्याच्या डोळ्यांपुढे एकच ध्येय होतं. आपल्याला कुणीतरी व्हायचंय. भाजीवाली मावशी म्हणाली होती, 'थोरला हो!'

याच धडपडीतून अप्पा मॅट्रिकपर्यंत जाऊन पोचला. पुन्हा विचारचक्र सुरू झालं. मॅट्रिक होऊन काय करू? कॉलेजात जायला हवं. एवढी फी कुठून आणायची? आणि एकदा

नव्हे, असे पैसे ४-५ वर्ष हाताशी हवेत. त्यापेक्षा आणखी काही शिकलो तर?

या शोधत असतानाच व्हिक्टोरिया ज्युबिली टेक्निकल इन्स्टिट्यूट चे प्राचार्य जोशी यांचं नाव त्याच्या कानी आलं. प्राचार्य गरीब मुलांना उत्तेजन देतात, हरत-हेची मदत करतात असं त्याला कळलं. मग काय? त्यानं सरळ कॉलेजवर धडक मारली. प्राचार्यांनी त्याचं मनोगत जाणून घेतलं. त्यांनाही वाटलं, हा मुलगा शिकेल. याच्यात जिद्द आहे. त्यांनी लगेच अप्पाला प्रवेश दिला.

आता हा मुलगा कॉलेजच्या जगात शिरला. त्याच्या डोळ्यापुढे एकच ध्येय होतं. त्याकरता त्यानं विणण्याचा (विन्डिंग) डिप्लोमा घ्यायचं ठरवलं. त्यातूनच त्याला पुढची उद्दिष्टं गाठायची होती ना!

ज्या दिवशी अप्पानं शिक्षण पूर्ण केलं त्या दिवशी प्राचार्य म्हणाले, 'शाब्बास कोळेकर! मी तुला अॅडमिशन दिली त्याचं चीज केलंस. आयुष्यात कोणतीच गोष्ट तुला अशक्य असणार नाही.'

प्राचार्यांचा आशीर्वाद घेऊन आणि डिप्लोमाचं सर्टिफिकेट घेऊन अप्पा कोळेकर बाहेर पडला.

आता त्यानं एका गिरणीत काम धरलं. नुसतं पुस्तकी ज्ञान उपयोगाचं नाही हे त्याला ठाऊक होतं. प्रत्यक्ष अनुभवातून त्याला काम समजून घ्यायचं होतं. शिकता शिकताच त्यानं कपड्याची कंत्राटे घ्यायला सुरुवात केली.

त्याचवेळी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यानं उग्र रूप धारण केलं होतं. परदेशी कापडांची होळी, खादीचा प्रचार, सूतकताई, प्रभात फेऱ्या या सर्वांना जोर आला होता. तरुण मुलं-मुली मोठ्या उत्साहानं या स्वातंत्र्यलढ्यात सामील होत होती. कोळेकरला स्वस्थ बसवेना. त्यानंही या चळवळीत स्वतःला झोकून दिलं. एका चकमकीत तो पोलिसांच्या हाती सापडला आणि स्वातंत्र्याचा जयजयकार करत गजाआड गेला.

तुरुंगातली सक्तमजुरीची शिक्षा भोगूनही त्याचं मन घाबरलं नाही. आपला देश स्वतंत्र झाला पाहिजे या एकाच ध्यासानं त्याचं मन पेटून उठलं. होतं.

१९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाला. १५ ऑगस्टला तिरंगा फडकताना बघून कोळेकरचं मन भरून आलं. एका कामातून तो मोकळा झाला होता. त्याला मंत्री होण्याची इच्छा नव्हती की कुठल्या अधिकाराची अभिलाषा नव्हती. आपण स्वातंत्र्य-सैनिक आहोत. आपलं कार्य आता संपलं, म्हणून तो बाजूला झाला आणि लहानपणापासून जे ध्येय मनीमानसी जगवलं होतं त्यामागे लागला.

त्याला बघता बघता रेल्वेची, पोस्टाची-युनिफॉर्मची कामं मिळत गेली. आयुष्यात कधी कल्पनाही केली नव्हती एवढा पैसा मिळाला. मग केवळ हिंदुस्थानातच नव्हे तर त्यानं जगभर प्रवास केला. आता तो एक मोठा कॉन्ट्रॅक्टर झाला होता. त्या जगातला एक नामवंत,

प्रतिष्ठित माणूस! सुई-दोरा-कापड शिवणाचं मशिन हे दुरून पहाणारा छोटा अप्पा आज त्याच कापडाच्या जगातला 'साहेब' झाला होता. त्यांनी जग पाहिलं. अमाप पैसा पाहिला. तरी मनात एक हुरहूर होतीच.

एकदा कोळेकर साहेब आपल्या मित्राला म्हणाले, 'पुरोहित माझ्याबरोबर सहलीला येतो?'

'कुठं?'

'चला तर खरं!' आणि कोळेकर साहेब पुरोहितांना घेऊन बेळगावला गेले. पुरोहितांना कळेना, जग फिरून आलेल्या आपल्या मित्राला इथं काय पहायचंय आता?

संध्याकाळी दोघं मित्र फिरायला बाहेर पडले. चालत चालत एका बागेजवळ आले. कोळेकर साहेबांचे पाय थबकलेच. आपल्याला मदत करणारी भाजीवाली गेली हे कोळेकरांना ठाऊक होते. ते म्हणाले, 'पुरोहित, आज जगातली सगळी सुखं माझ्या पायाशी आहेत. छान भरलेला संसार आहे. माझी चार मुलं इंजिनिअर आहेत. कारखाना आहे. एक मुलगा युनिफॉर्मचाच व्यवसाय करतो. लहानपणापासून जे जे योजलं होतं ते सगळं मला मिळालं.'

'तुमचं जीवन खरंच कृतार्थ आहे. स्वतःचे अमाप कष्ट, जिद्द आणि परमेश्वरी कृपा यामुळंच'-

'थांबा पुरोहित. परमेश्वरी वरदानाखेरीज काहीच होत नाही, पण तो परमेश्वर तुमच्या

माझ्या अंतःकरणातच असतो. केव्हातरी माणसाच्यारूपानं तो आपल्याला दर्शन देतो. मला तो भाजीवाल्या मावशीच्यारूपानं भेटला. तिच्या त्या १५ रुपयांनी आणि मन भरून दिलेल्या आशीर्वादानं मी आजचं वैभव पहातोय. मी इंग्लंड-अमेरिकेतलं ऐश्वर्य बघितलं, थाटमाट बघितला, ऐषाराम बघितला, पण देवत्वाचा स्पर्श लाभलेली माणसं मात्र या मातीतच पाहिली. म्हणूनच मी माझ्या मायदेशी परतलो.'

बोलता, बोलता कोळेकर साहेबांनी तिथली चिमूटभर माती उचलली आणि आपल्या कपाळाला लावली. म्हणाले, 'इथंच ती माऊली मला भेटली. ही जागा मला साक्षात्काराची वाटते'...

कोळेकर साहेबांचा घसा दाटून आला

होता. पापण्या जड झाल्या होत्या. आणि मस्तक नम्र झालं होतं-आपल्याला प्रकाशाचा मार्ग दाखवणाऱ्या त्या माऊलीसाठी!

कविता पानोपानी

जाणो

जाणो एक फुलांचे आणि जाणो एक मुलांचे
जो जो हसतो आनंदाने जाणो असते त्याचे ॥

सवंगड्यांची सोबत घेऊ

निळ्या नभाची रंगत पाहू

झुळझुळत्या निर्झरात नाहू

वाऱ्यावरती लहरत येती पतंग ह्या पानांचे॥

स्वर पक्ष्यांचे घुमतिल रानी

झाडे झुलतील झोपाळ्यांनी

डूल तुऱ्यांचे हलतिल कानी

बोल बोलता खुदकन हसतील डोळे वनराणीचे॥

एक चांदणी टगात शिरली

चंद्रावर पाखरे उतरली

चमचम चांदी चोचीत भरली

शुभ्र पांढरे ससे बिलगले झाले अंग पिसांचे॥

जो जो हसतो आनंदाने जाणो असते त्याचे

किशोर पाठक, नाशिक

लिहूं कशावर कविता?

कागद आहे, शाई आहे
शांत शांत चहु दिशात आहे
कां न सुचे मज ओळ एकही
सारे काही अशातां?

हळूहळू बागेतून फिरणे
मला आवडे पहात बसणे
इवल्या इवल्या फुलांवरुनिया
फूलपारवरु उडता

ठिठेभोर आकाश पाहणे
कधी रात्री चांदण्या मोजणे
आवडते मज विकान बघणे
उंच ढगांतुनि जाता-

काळोरवात कधी मी बसतो
एकसारखा विचार करतो
किती आठवते तरी न येते
नवीन काही लिहिता

मात्र-कधीकधी पहाटवेळी
जेव्हा येते किलबिल कानी
मला वाटते लिहून पहावा
'कुहू' शब्द हा नुसता!

-संजीवनी मराठे

चित्रकलेच्या रसिकतेच्या खूणा

डॉ. भय्यासाहेब ओंकार, पुणे

गुरूदेव रवीन्द्रनाथ टागोरांनी 'गार्डनर' या त्यांच्या कविता संग्रहाच्या अखेरीस एक सुंदर कविता लिहिली आहे. त्या कवितेचा आशय पुढील प्रमाणे आहे.

“मी आता थकलो आहे. जी बाग मी फुलवली त्या बागेत बसून या कविता मला स्फुरल्या. त्या माझ्या कविता शंभर वर्षांनी वाचणाऱ्या वाचका, या बागेतील एक फूल किंवा पानही मी तुला देऊ शकत नाही. मग त्या कवितांचा मला मिळालेला आनंद तुझ्यापर्यंत कसा पोचणार? यासाठी तू एकच कर. तू अशाच एका संध्याकाळी तुझ्या बागेत बसून या कविता वाच आणि त्यावेळी लक्षात घे की अशाच बागेत अशाच एका संध्याकाळी एका कवीने या कविता रचल्या आहेत; म्हणजे जो आनंद या कविता रचताना माझ्या मनात भरला आहे तो तुलाही मिळेल.”

कलावंताच्या भावनांकडे सहानुभूतीने पाहिले तरच त्या कलाकृतीचा पुरेपूर आनंद आपणास मिळतो. प्रत्येक कलाकृतीतून कलावंताला काही सांगावयाचे असते. ते जाणून घेण्यातच रसिकतेची खूण आहे.

एकाच निसर्गदृश्यांची तीन कलावंत तीन तऱ्हेने चित्रे रेखाटतील. एखाद्याला त्या निसर्गात असलेल्या प्रत्येक झाडाच्या पानाच्या विविधतेने मोहवले असेल आणि ते

दाखविण्याचा तो प्रयत्न करील. अशावेळी प्रत्येक झाडाच्या पानांचा आकार आणि रंग वेगळे दाखविण्याचा तो त्याच्या चित्रात प्रयत्न करील. एखाद्याला झाडातून जमिनीवर पडणाऱ्या उन्हाच्या कवडशांचा आनंद दाखवावासा वाटेल. अशा वेळी पानांच्या तपशीलाकडे तो लक्ष देणार नाही उलट ऊन सावल्यांचा होणारा जमिनीवरचा खेळ हाच त्याचा चित्रविषय असेल. एखाद्याला ओल्यात ओले रंग सोडून त्या निसर्गदृश्यातून एक नवीन शैली रसिकांपुढे ठेवाविशी वाटेल. या प्रत्येक चित्रकाराचे चित्र पाहताना त्याच्या चित्रकल्पनेचा हेतू रसिकांनी जाणून त्यातले सौंदर्य अनुभविण्याचा प्रयत्न करायला हवा.

वास्तववादी चित्र, अलंकारिक शैलीतील चित्र, नवकलेतील चित्र, अशा विविध पद्धतीने चित्रे काढली जातात. कार्हीना ती आवडतात कार्हीना आवडत नाही. कुणाला भडक रंगातील चित्रे आवडतात तर कुणाला फिकट रंगातील. कुणाला भरड रंगलेपन केलेली तर कुणाला गुळगुळीत घोटीव. या प्रत्येक शैलीतला आनंद भिन्न आहे आणि तो आस्वादण्याचा प्रयत्न रसिकांनी करायला पाहिजे. चाफ्याच्या फुलाकडून गुलाबपुष्पाचा रंग आणि सुवास अपेक्षू नये. कण्हेरीच्या फुलाला सुगंध नाही तरी रंगाचा आणि पाकळ्यांचा आगळा डौल

आहे. हे लक्षात घेऊन आस्वादकाने गुणवैशिष्ट्यांकडे लक्ष द्यावे. तसेच कलाकृतीच्या बाबतीत करायला हवे. रचना, रंग, रेषा, आकार, यांच्याद्वारेच चित्रकार आपली कलाकृती सादर करित असतो. या प्रत्येक घटकाचे एक स्वतंत्र सामर्थ्य आहे.

चित्रात जे विविध आकार येतात त्या आकारांच्या एकत्रीकरणातून विषय स्पष्टपणे समजेल अशी चित्ररचना असावी लागते.

उदाहरणार्थ मासे धरणारा कोळी हा चित्रविषय असेल. तर कोळ्याकडेच जाणाऱ्या झाडाच्या फांद्या चित्रकार काढील. गवताची पाती जणू त्याच्याकडेच बोट दाखवतील. पाण्यातली वलये त्याच्या गळ्याभोवताली फिरतील. हे सर्व आकारांनी जणू त्या गळ लावून

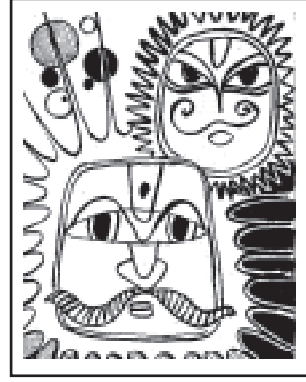
बसलेल्या कोळ्याकडे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केलेला असेल. दरबारात राजा कोण म्हणून विचारीत हिंडावे लागत नाही. त्याला प्रमुखपद मिळेल अशीच दरबाराची रचना केलेली असते. तसेच आहे. साधे वस्तुचित्र असले तरी त्यातही एखाद्या वस्तूला प्रमुखपद दिलेले असते. पाहाणाऱ्याचे लक्ष वेधणारा एक केंद्रबिंदू चित्रात असला तर ती रचना सुसंबद्ध वाटते व तिच्यात विस्कळीतपणा निर्माण होत नाही.

रंग हे चित्रातले दुसरे अंग. निळा प्रमुख धरून शीत रंगसंगती निर्माण होते तर तांबडा रंग प्रमुख धरून उष्णरंगसंगती निर्माण होते. शीत रंगसंगतीत एखाद्या महत्त्वाच्या घटकाला लाल रंग देऊन त्याचे महत्त्वही वाढवता येते. उदाहरणार्थ हिरव्यागार शेतात एखादे लाल पागोटे घातलेला शेतकरी लक्ष वेधून घेणारा ठरतो. रंगाला महत्त्व येते ते त्याच्या शेजारच्या इतर रंगांमुळे. रंगपेटीतले सर्वच रंग चित्रात वापरून रंगांची खिचडी करण्यात अर्थ नसतो. जसे रागदारी संगीतात थोडेच स्वर घेऊन त्यांचा स्वरमेळ साधतात तसेच हे आहे. चित्र पाहून एकाच विशिष्ट रंगाचा मनावर परिणाम राहिला तर ते चित्र जास्त प्रभावशाली ठरते. मग तो रंग गडद, मंद, फिका, पिंगट, कोणत्याही वर्गातील असू शकेल.

रेषा हे चित्राचे तिसरे अंग! रेषांनी चित्रात गती निर्माण होते. चित्रातल्या रेषांनी चित्रात एक न दिसणारा पण दृष्टीस जाणवणारा मार्ग निर्माण होतो. त्या रेषांच्या अनुरोधाने आपली

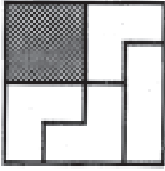
दृष्टी चित्रात फिरत राहते. रेषातून भावना प्रगटीकरणही होते. उभ्या रेषा भव्यता, आडव्या रेषा शांतता, एका बिंदूतून बाहेर पडणाऱ्या रेषा-विकास असे रेषांचे नानाविध भाव सांगता येतील.

आकार हे चिती समतोल साधणारे हवेत. रिकामी जागा आणि चित्रातील आकार यांचे एक नाते असावे लागते. चित्रचौकटीला शोभेल असेच चित्राचे आकार हवेत. त्यात पार्श्वभूमीशी चित्रातील आकारांनी सुसंवाद साधला पाहिजे. पार्श्वभूमी आणि चित्रातील आकार यांचे प्रमाण योग्य हवे. समतोल

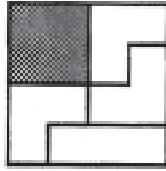

साधणारे हवे. चित्रातील कोणतीही जागा फुकट, आगांतुक वाटू नये. तिचा योग्य उपयोग चित्रात व्हायला हवा.

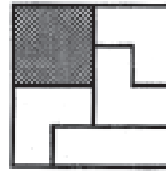
जरा डोके चालवा १ चे उत्तर

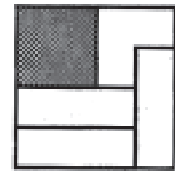
रोहित गवाडे, नाशिक रोड, ९वी

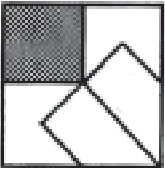
स्मिता किरवे, सातारा.

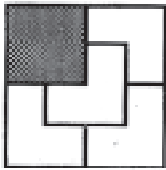
मंदार मालपुरे, धुळे, ९वी

अमेय घाटे, चाळिसगाव
अजित विसपुते, नाशिक रोड

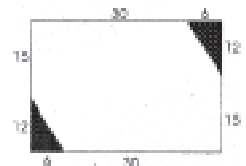
अमित कुलकर्णी, धुळे, ८वी
अमेय घाटे, चाळिसगाव
मिनाक्षी नानिवडेकर, कोल्हापूर
हर्षल जकातदार, धुळे
आर. टी. कळसकर, परभणी
आनंद आनेराव, परभणी
निलेश ब्रह्मेचा, ब्राह्मणगाव

प्रवीण चितळे, हडपसर, ९वी
नयना सोनावणे, धुळे
मिलिंद मिरजकर, उन्नज
नीतळ भदाणे, धुळे
शिरीष पाटील, लातूर
सचिन भामरे, धुळे

जरा डोके चालवा - २

माझ्याकडे ३६ फूट २७ फूट असा छान आयताकृती गालीचा होता. चुकून लागलेल्या आगीमुळे त्या गालीच्याचे दोन कोपरे आकृतीत दाखवील्या प्रमाणे जळाले. उरलेल्या गालीच्याचे कमीत कमी किती तुकडे आणि ते कसे करावेत की जे जोडले असता त्या पासून चौरसाकृती गालीचा तयार होईल. गालीच्यातील जळालेला भाग सोडून उरलेला सर्व भाग चौरसाकृती गालीचा तयार करण्यासाठी वापरायचा आहे.

तुम्हाला माहीत आहे का?

आदित्य कर्णिक

प्रश्नमंजुषा - २

- (१) दक्षिण गंगोत्री कोठे आहे ? (२) न्युमिसमैटिस्ट कोणाला म्हणतात ?
- (३) खालील टोपणनावे कोणाची-गोविंदाग्रज, केशवसुत, केशवकुमार, बाळकाराम, गिरीश, यशवन्त, कुसुमाग्रज, अनिल, सुधांशु, ग्रेस.
- (४) अवकाशातून दिसणारी पृथ्वीवरील मानवनिर्मित वास्तु कोणती?
- (५) 'मी इतरापेक्षा काही पुढचे बघू शकलो अशीन तर ते मी दिग्गजांच्या खांद्यावर उभा राहिलो म्हणूनच' हे प्रसिद्ध वाक्य कोणाचे आहे?

प्रश्नमंजुषा - १ (अंक ७)ची उत्तरे

पहिल्याच प्रश्नमंजुषेसाठी चांगला प्रतिसाद मिळाला मात्र कोणाचीच सर्वच्या सर्व उत्तरे बरोबर नाहीत. प्रश्नमंजुषा-२ ची उत्तरे अचूक व लवकर पाठवून बक्षीस मिळवा.

१) दैनंदिन व्यवहारासाठी चलनाचा उपयोग सुरू झाला. पूर्वी चलन म्हणून राजमुद्रा असलेली सोने, चांदी अशा तत्सम किमती धातूंची नाणी वापरत असत. जशीजशी या धातूंची किंमत वाढत गेली तशी दर्शनी मूल्यापेक्षा नाण्याची किंमत वाढत गेली. ह्यावर उपाय म्हणून कागदी नोटा वापरात आल्या. एक रुपयाची नोट हे असेच चांदीऐवजी कागदी नाणे आहे. या नाण्यावर भारत सरकारची मालकी असल्यामुळे एक रुपयाच्या नोटेवर 'भारत सरकार' असे लिहिलेले असते. त्याचप्रमाणे एक रुपयाच्या नाण्याची मुद्रा छापलेली असते. ही नोट अर्थखात्याकडून येते म्हणून त्यावर अर्थसचीवांची सही असते. या उलट बाकी सर्व नोटा तेवढे मूल्य देण्याचे अभिवचन (प्रौमिसरी नोट) आहेत. याचाच अर्थ असा की नोटेच्या मूल्याएवढ्या किंमती धातूंच्या गॅरंटीवर नोटेला मूल्य प्राप्त होते. त्यामुळे बाकी सर्व नोटा रिझर्व बँकेमार्फत येतात व त्यावर रिझर्व बँकेच्या गव्हर्नरची सही असते. त्याचप्रमाणे या नोटेवर भारतीय सरकारतर्फे दिली जाणारी गॅरंटी, राजमुद्रा व रिझर्व बँकेचा शिक्षा याच कारणांमुळे असतो.

२) जगात चीनला सर्वाधिक शेजारी (सीमारेषा मिळणारे) आहेत. ते असे - रशिया, मंगोलिया, कझाकस्तान, ताझिकिस्तान, किरगिझिस्तान, अफगाणिस्तान, पाकिस्तान, भारत(भूतान), नेपाळ, मॅनमार, लाओस, व्हिएतनाम, उत्तर कोरिया.

३) स्फिग्मोमॅनोमीटर म्हणजे रक्तदाब मोजण्याचे उपकरण.

यामध्ये बॅरोमीटर प्रमणेच दाब मोजण्यासाठी पाऱ्याचा उपयोग केला जातो. संपूर्ण शरीरभर रक्त खेळण्यासाठी त्यावर विशिष्ट दाब असणे आवश्यक असते. हा दाब आपले हृदय पंपासारखे कार्य करून निर्माण करते. रक्तदाब खूप जास्त किंवा खूप कमी होणे शरीरस्वास्थ्याला धोकादायक असते. त्यामुळे या उपकरणाद्वारे 'सिस्टॉलिक' व 'डायस्टॉलिक' अशा दोन प्रकारे रक्तदाब मोजून डॉक्टरी सल्ल्याने योग्य ती खबरदारी घेता येऊ शकते.

४) चिकित्सा करून डॉक्टरांनी केलेली औषधयोजना म्हणजे प्रिस्क्रिप्शन. पूर्वी आतासारखी तयार औषधे नसत. त्यावेळी डॉक्टर औषध तयार करण्यासाठी लागणारे घटक व त्याची कृती लिहून देत असत. त्यानुसार औषध विक्रेता औषध बनवून देत असे. Rx म्हणजे 'रेसीपी' म्हणजेच औषध बनवण्याची कृती. या Rx च्या खाली लिहिलेल्या सूचनंप्रमाणे औषध बनवले जात असे. ग्रीक पुराणांनुसार Rx चा अर्थ रुग्णाच्या आरोग्यासाठी 'गुरु' या आरोग्यदेवतेकडे केलेली प्रार्थना असा ही होत असे.

५) १७८१ साली हर्षेल या महान ज्योतिर्विदाने शोधलेला ग्रह 'युरेनस' हा आपल्या ग्रहमालेतला असा एकमेव ग्रह आहे जो स्वतःभोवती पूर्वेकडून पश्चिमेकडे म्हणजे इतर ग्रहांच्या उलट फिरतो. याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचा आस त्याच्या कक्षेशी काटकोनापेक्षा जास्त म्हणजे ९८°चा कोन करतो. म्हणजेच त्याचा उत्तर ध्रुव कक्षेच्या खाली ८° नी केलेला आहे.

डॉ. वनिता पटवर्धन

निर्णयामागच्या भावना

निर्णय घेण्याचे प्रसंग सतत येत असतात, निर्णय हे कमी-जास्त महत्त्वाचे असतात, हे आपण मागील लेखात पाहिले. आपले काही निर्णय बरोबर असतात, तर काही चुकीचे! आणि त्यानुसार निर्णयांविषयी आपल्या मनात काही भावना, समजुती आणि सवयी रूजतात. याविषयी आपल्याला जाण असणे आवश्यक आहे. जर अयोग्य भावना, गैरसमजुती किंवा चुकीच्या सवयी असतील तर त्या दूर करता येतात आणि मग लवकर आणि योग्य निर्णय घेणे सोपे होते. निर्णय घेताना तुमच्या मनात कोणकोणत्या भावना असतात, त्याचा अंदाज घेण्यासाठी आता खालील वाक्ये पूर्ण करा. एकेक वाक्य दोन-तीन प्रकारे पूर्ण केले तरीही चालेल.

निर्णयक्षमता प्रश्नावली-२..... निर्णयामागच्या भावना

१. निर्णय घेते/घेतो तेव्हा मला असं वाटतं की.....
२. निर्णय घेणे मला आवडतं, जेव्हा.....
३. माझ्या दृष्टीने सर्वात सोपे निर्णय असे आहेत.....
४. सर्वात अवघड निर्णय म्हणजे.....
५. माझ्या निर्णयाची मलाच खात्री वाटत नाही, जेव्हा.....
६. निर्णय घेताना सर्वात अवघड गोष्ट म्हणजे.....
७. निर्णय घेण्यातली वाईट गोष्ट म्हणजे.....
८. मी उत्तम निर्णय घेतला, तेव्हा मला वाटले.....
९. मी चुकीचा निर्णय घेतला, तेव्हा मला वाटते.....
१०. काही निर्णय घेताना माझे आई-वडिलांशी मतभेद होतात. ते निर्णय असे आहेत.....

सगळी वाक्ये पूर्ण केलीत का? इतर मित्र-मैत्रिणींची वाक्ये वाचलीत का? यावरून तुमच्या लक्षात येईल की निर्णय घेताना वेगवेगळ्या भावना असतात. कधी आनंद, अभिमान, सार्थकता, आत्मविश्वास अशा धन भावना असतात; तर कधी दडपण, धाकधूक, भीती, ताण, काळजी, अशा ऋण भावनाही असतात. धन भावनांमुळे योग्य निर्णय घेण्यास उत्तेजन मिळते, त्यामुळे त्या आवश्यक आहेत. मात्र ऋण भावनांमुळे निर्णय घेऊच नये असे वाटते, चुकीचे निर्णय घेतले जातात. म्हणून आनंदाने आणि आत्मविश्वासाने निर्णय घेतले पाहिजेत.

निर्णय घेणारे कोण?

तुम्ही म्हणाल, 'तुमचे म्हणणे खरे आहे हो! पण स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्याची वेळ आमच्यावर येतेच कुठे? उठल्यापासून झोपेपर्यंत आम्ही काय करायचे आणि काय नाही हे इतरच कुणीतरी ठरवते!' खरे आहे हे! तुमच्याच नव्हे तर सर्वांच्याच बाबतीत हे खरे आहे. 'स्वतःविषयीचे सगळे फक्त स्वतःनेच

ठरवणे' कुणालाच शक्य नाही. इतरांचा, परिस्थितीचा आणि शक्या-शक्यतेचाही विचार करावा लागतो. निर्णय घेण्याचे छोटेमोठे प्रसंग पुढे दिले आहेत. त्यावेळचे निर्णय 'स्वतः', पालक, 'शाळा, 'समाज', यांपैकी कोण कोण घेते, ते पुढे नोंदवायचे आहे. काही निर्णय यांपैकी दोन-तीन जणांनी घेतलेले असू शकतील, तसे ते लिहायचे आहेत.

निर्णयक्षमता प्रश्नावली क्र. ३: कोण कोण ठरवते?

१. कोणते कपडे घालावेत.....
२. मधल्या वेळेला काय खावे.....
३. सकाळी किती वाजता उठावे.....
४. रात्री किती वाजता झोपावे.....
५. दूरदर्शनचे कोणते कार्यक्रम आणि किती वेळ पहावेत.....
६. संध्याकाळचा मोकळा वेळ कसा घालवावा.....
७. शाळेच्या मधल्या वेळेत कोणता खेळ खेळावा.....
८. रस्त्याच्या कोणत्या बाजूने सायकल चालवावी.....
९. खाऊचे पैसे कसे खर्च करावेत.....
१०. कोणाबरोबर खेळावे.....
११. रोज शाळेत जावे की नाही.....
१२. शाळेत कशाचा अभ्यास करावा.....
१३. रोज सकाळी काय जेवावे.....
१४. दिवाळीच्या सुट्टीत कुठे जावे.....
१५. कोणते कपडे विकत घ्यावेत.....
१६. आज कोणता गृहपाठ करावा.....
१७. किती कर भरावा.....
१८. वर्गात चॉकलेट खावे का.....

तुम्ही दिलेल्या उत्तरांवरून लक्षात येईल की आपल्याला निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य तसे कमीच असते. तुमच्याविषयीचे निर्णय कोण कोण घेतात? ज्यांच्या निर्णयांचा तुमच्या जीवनावर परिणाम झाला अशा चार जणांची नावे आणि त्यांनी घेतलेला निर्णय लिहू शकाल?

निर्णय क्षमता स्वाध्याय क्र. १

१. नाव:
- निर्णय :

अशा पद्धतीने लिहू शकाल. लिहिल्यावर आमच्याकडे पाठवाल ना? तुम्ही लिहिलेली माहिती गोपनीय राहिल, याविषयी खात्री असू द्या.

जसजसे वय वाढत जाते, तसतसे निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य वाढत जाते. आपण आत्मविश्वासाने,

सारासार विचार करून आणि अचूक निर्णय घेऊ लागल्यावरही हे स्वातंत्र्य वाढते. मग इतर कुणी आपल्यावर निर्णय लादत नाही. इथे एक लक्षात ठेवायला हवे की सारासार विचार करून म्हणजेच चांगल्या-वाईट बाजू ध्यानात घेऊन निर्णय घेणे हे महत्त्वाचे आहे. केवळ स्वतःचा हट्ट, हेकटपणा किंवा आक्रस्ताळेपणाने घेतलेल्या स्वतंत्र(!) निर्णयांचा सर्वांनाच त्रास होतो.

निर्णय घेताना संघर्ष :

स्वातंत्र्य मिळाले, तरी निर्णय घेणे नेहमीच सोपे नसते. 'एप्रिल फूल' करण्यासाठी कोणती थाप मारायची ते ठरवणे सोपे आहे, पण दहावीनंतर काय करावयाचे ते ठरवणे खरोखरच खूप अवघड आहे. कधी कधी निर्णय घेणे इतके अवघड होते आणि त्यासाठी वेळही खूप लागतो. संघर्षच उभा राहतो. शेक्सपीयर या सुप्रसिद्ध नाटककाराने रंगवलेले 'हॅम्लेट' हे एका नाटकातील पात्र आहे. त्याला पडलेला एक पेच हा 'To do or not to do, that is the question' या वाक्यात प्रकर्षाने जाणवतो. निर्णयापूर्वीची संभ्रमता त्यात दिसते.

काही वेळेला दोन किंवा अधिक पर्याय सारखेच आकर्षक वाटतात आणि काय निवडावे ते कळत नाही. मागच्या लेखातील विजूला रुमाल आणि पुस्तक असे दोन्ही हवे होते, पण त्यापैकी एकच मिळणार होते. काही वेळा नकोशा गोष्टींमधून निवड करायची असते. 'इकडे आड आणि तिकडे विहीर' अशी अवस्था होते. गृहपाठ पूर्ण न झाल्यामुळे शाळेत जाण्याची इच्छा नसते, घरी राहिल्यास घरकाम करावे लागेल. आत्याकडे गेल्यास तिला अजिबात आवडणार नाही. पण यांपैकी काहीतरी एक करावेच लागणार. कधी एकाच गोष्टीत फायद्याबरोबर तोटेही असतात! शिक्षणासाठी आई-वडिलांपासून दूर रहायचे तर शिक्षण चांगले मिळेल, पण मायेची माणसे दूर जातील, कदाचित खाण्या-पिण्याचे हाल होतील, जास्त खर्च होईल. मग काय करायचे? असे संघर्ष निर्णय घेताना निर्माण होतात.

निर्णयाची पद्धत

तुम्हालाही काही निर्णय घ्यावे लागतात, ते तुम्ही कसे घेता ? एका कागदावर लिहा बरं.

निर्णय क्षमता स्वाध्याय क्र. २: माझी निर्णयाची पद्धत-

'निर्णय घेण्याची माझी पद्धत अशी आहे की-'.....

लिहिता आले ना? थोडा विचार केल्यानंतर लिहिता आले असेल. तुम्ही एकमेकांची उत्तरे पाहिल्यावर लक्षात येईल की आपण निर्णय कसा घेतो ते स्वतःचे स्वतःलाच नीटसे ठाऊक नसते. विचार केल्यावर हळूहळू लक्षात यायला लागते.

पुढे काही उद्गार दिले आहेत. त्यांवरून निर्णय घेण्याविषयी 'मी' काय करते/करतो ते पाहू-

१. 'आपण काय जेवायचं ते तूच ठरव. मला विचारूच नकोस! (निर्णय दुसऱ्यावर सोपवला.)
२. 'सर्व बाजूंनी विचार करता असंच करणं योग्य होईल.' (सारासार विचार करून निर्णय.)
३. 'नाणेफेक करूनच ठरवू या.' (दैवावर हवाला.)

४. 'थोडा काळ थांबतो, मग बघू या काय काय करायचं ते.' (निर्णय पुढे ढकलला.)
५. 'मी याविषयी इत्थंभूत माहिती मिळवली आहे, पण तरीही मला निश्चित असे काही..... (अनिर्णित स्थिती)
६. 'तुमचं सगळ्यांचं सगळं मी ऐकलं आहे. आता माझा मी निर्णय घेतलाय आणि त्याची जबाबदारी माझ्यावर आहे.' (स्वतंत्र, तसेच जोखीम घेऊन निर्णय)
७. 'मी अजून त्यावर विचार करतोय.' (भिजत घोंगडे!)
८. 'माझा आतला आवाज सांगेल तसे मी वागतो.' (तर्काला महत्त्व नाही.)
९. 'माझा निर्णय चुकेल की काय याची मला फार भीती वाटते.' (धास्ती)
१०. 'आमच्याकडे नेहमी असंच करतात, त्यामुळे आताही आम्ही तसंच करणार. (कुणीतरी केव्हातरी घेतलेला निर्णय आता स्वीकारला.)
११. 'मला असं दिसतंय की आपण एक गोष्ट करू शकू.' (निवड केली आहे.)
१२. 'याविषयी निर्णय करणंच मला असह्य झालंय. याला सामोरं जाणं मला शक्यच नाहीय.' (ताणामुळे पेचप्रसंगाला पाठ दाखवली.)
१३. 'खरं म्हणजे हा सर्वोत्तम मार्ग नाहीय. पण सगळं ठीक होईलसं वाटतंय.' (कामचलाऊ निर्णय)
१४. 'मला ते सगळंच करायचंय. निश्चित काही ठरवताच येत नाही.' (अनिर्णित अवस्था)
१५. 'पश्चात्तापाचा प्रश्नच नाही. यातलं बरं-वाईट पाहूनच मी हा निश्चय केला आहे.' (ठाम निर्णय)

१६. 'मला विचार करायला वेळच नाही. मी आपलं जे सुचेल ते...' (निर्णयाचे गांभीर्य नाही.)

निर्णय घेण्याबाबत आपण काय-काय करतो ते पाहिले ना? याविषयी तुम्हाला काय वाटते? पेचप्रसंग आल्यावर निर्णय घेतला पाहिजे. प्रसंगाला पाठ दाखवता कामा नये किंवा निर्णय घेणे विनाकारण पुढे ढकलता कामा नये, ही सर्वात महत्त्वाची गोष्ट आहे. नाहीतर पेच न सुटता गुंता वाढू शकतो, ताण येतो.

निर्णय घ्यायचा हे आता आपण ठरवले आहे. तो कसकसा घ्यायचा याविषयीची माहिती पुढील लेखात घेऊ. तोपर्यंत या लेखामधल्या प्रश्नावल्या व स्वाध्याय सोडवून पाठवाल ना? त्यासाठी फार वेळ लागणार नाही, कारण तुमच्या पाठ्यपुस्तकातील प्रश्न व स्वाध्याय यासारखे हे क्लिष्टही नाही. अभ्यासातून थोडा विरंगुळा म्हणूनही तुम्ही या प्रश्नावल्या सोडवू शकाल अगदीच वेळ मिळाला नाही तर परीक्षा झाल्यावर मात्र नक्कीच सोडवून पाठवा. पण हा निर्णय तुम्हीच घ्यायचा आहे बरं का!

नावीन्यपूर्ण प्रकल्प कसे करावेत?

ज्ञान प्रबोधिनी शैक्षणिक उपक्रम संशोधिकेचे दुसरे प्रकाशन

लेखिका: सौ. अंजली तळेगांवकर मूल्य : ₹ ४०/- शाळांसाठी उपयुक्त प्रकाशन

८ मार्च-आंतरराष्ट्रीय महिला दिन या निमित्तानं आपल्यातल्याच सामान्यातून असाधारण व्यक्तिमत्त्व मिळविलेल्या स्त्रीची विलक्षण कहाणी सांगणाऱ्या एका वेधक चरित्राची ओळख आपण करून घेऊया.

इंदिरा गांधी भारताच्या पहिल्या स्त्री पंतप्रधान! ज्यांनी तब्बल १७ वर्षे भारताच्या राजकारणावर आपला प्रभाव कायम ठेवला व भारतासारख्या प्रचंड लोकशाही राष्ट्राची धुरा समर्थपणे सांभाळली. अशा या स्त्रीबद्दल वेगवेगळ्या लोकांची वेगवेगळी मते आहेत. अनेक लोक त्याच्या या प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्वाने दीपून गेलेले आहेत तर; अनेक जण त्यांच्या कारकिर्दीत घडलेल्या घटनांनी त्यांच्यावर टीका करतात. अशा या आपल्या पंतप्रधान नेमक्या होत्या तरी कशा? हे समजून घेण्यासाठी श्रीमती पुपुल जयकर यांनी लिहिलेले व श्री. अशोक जैन यांनी अनुवादित केलेले त्यांचे चरित्र ‘इंदिरा गांधी’ आपण सर्वांनी वाचायला हवे असे आहे.

श्रीमती पुपुल जयकर व इंदिराजींची जवळ जवळ ३० वर्षे मैत्री होती. त्यामुळे त्यांनी इंदिरा गांधींना अगदी जवळून पाहिलं आहे व त्यांच्या स्वभाव वैशिष्ट्याचे पैलू अनुभवले आहेत. इंदिराजींशी मैत्री असूनही त्यांनी हे चरित्र अतिशय अलिप्तपणे लिहिलेले आहे. कुठेही इंदिराजींचा अवास्तव मोठेपणा वर्णन केलेला नाही किंवा पंतप्रधान होत्या म्हणून त्यांची विभूतीपूजा किंवा अकारण स्तुती केलेली नाही. अतिशय संवेदनशीलतेने हे चरित्र त्यांनी लिहिलेले आहे.

इंदिराजींच्या जीवनातील १९१९ ते १९८४ पर्यंतचा कालखंड या चरित्रात आलेला आहे. इंदिराजींचा जन्म, त्यांचे बालपण, त्यांचा राजकारणातील प्रवेश, त्यांचे परदेश

दौरे, राजकारणातील चढ उतार, त्यांच्या मनातील आंदोलने, त्यांचे खंबीर निर्णय, आणीबाणी, संजय गांधींचा मृत्यू, ऑपरेशन ब्लू स्टार ते त्यांच्या हत्येपर्यंतच्या सर्व घटनांचा तपशील या चरित्रात आलेला आहे.

तीन नद्यांच्या संगमावर वसलेल्या अलाहाबाद या शहरात इंदिराजींचं बालपण गेलं. मोतीलाल नेहरू, पंडितजी व त्यांचे सहकारी यांच्यात, चळवळी, लाठीमार, तुरुंगभरती अशा गोष्टींबद्दल गुप्त खलबत चालत; तेव्हा कोणालाही न जुमानता त्या आजोबांच्या मांडीवर जाऊन बसत व सर्वांचे चाललेले बोलणे गांभीर्याने ऐकत.

छोटी इंदू लहानपणी घरभर व बागेत मनसोक्त खेळत असे किंवा इतरांच्या खोड्या काढत असे. लहानपणी एकलकोंड्या स्वभावामुळे ती इतरांपासून एकटीच बागेत झाडावर जाऊन बसे व अॅलिस इन वंडरलँड, डिजिट ऑफ द मून अशी पुस्तके वाचे.

लहानपणी इतर बऱ्याच मुलींसारखी इंदिरा ही भित्री मुलगी होती. अंधाराला ती घाबरत असे. मग तिची भीती कमी व्हावी म्हणून रात्री जेवण झाल्यावर तिला जिना चढून आपल्या खोलीपर्यंत एकटं जायला सांगितलं जाई. एरवी मात्र घरातली तिची जी स्वतंत्र खोली होती ते तिचे फार आवडते व विरंगुळ्याचे ठिकाण होते. तिथे बाहुल्यांबरोबर खेळणे, स्वातंत्र्यलढ्यातील गोष्टी

खेळातून साकार करणे, असे खेळ ती खेळत असे. कधी ती झाशीची राणी बने तर कधी जोन ऑफ आर्क तर कधी अॅलीस.

आपल्या वडिलांची ती खूप लाडकी होती. पंडितजी तुरुंगात असताना तिला नेहमी पत्रे पाठवित. त्या पत्रातून ते इंदिरेशी गप्पा मारत असत. ते इंदिरेशी आपल्या भारताचा इतिहास, परंपरा, संस्कृति याबद्दल लिहीत असत.

या चरित्रातील अनेक प्रसंगांतून इंदिराजी ह्या लहानपणापासून लाजऱ्या, बुजऱ्या, मितभाषी, कोणात न मिसळणाऱ्या व स्वतःबद्दल न्यूनगंड असणाऱ्या होत्या हे वाचून आश्चर्य वाटते. अगदी राजकारणात येईपर्यंत त्यांची हीच अवस्था होती.

एका आठवणीत एल. के. झा. म्हणतात, “राजकारणात सुरुवातीला इंदिराजींना मुळीच आत्मविश्वास नव्हता. संसद सदस्य म्हणून त्या अकार्यक्षम होत्या. त्या आपले भाषण लिहून काढीत व ते काळजीपूर्वक वाचून प्रत्येक शब्दांचा अभ्यास करीत. भाषण करताना मध्येच कोणीतरी व्यत्यय आणून त्यांना प्रश्न विचारीत, पण तात्काळ उत्तर देण्याचा हजरजबाबीपणाचा गुण नसल्यामुळे त्यांची फार पंचाईत होई व त्या गडबडून जात.” म्हणून डॉ. राम मनोहर लोहिया यांनी इंदिराजींचे वर्णन ‘गुंगी गुडीया’ असे केले होते.

अशा भित्र्या, बुजऱ्या इंदिरेशीने पंतप्रधान झाल्यावर बांगला देश युद्धाच्या वेळी बड्या राष्ट्रांच्या दबावाला भीक न घालता बांगला देशात सैन्य पाठवायचा निर्णय खंबीरपणे घेतला.

गीता मेहता यांनी बांगला देशातील निर्वासितांवर एक वृत्तपट तयार केला होता तो बघताना इंदिराजींच्या डोळ्यातून घळाघळा पाणी वहात होते. “या युद्धाने तुम्ही दुखावलात का?” असा प्रश्न विचारल्यावर “युद्ध म्हणजे मृत्यूचे थैमान आहे हे मला एक स्त्री म्हणून, एक माता म्हणून ठाऊक होते. मी सहन केले. तग धरून राहिले व परिपक्व बनले.” हे सांगणाऱ्या इंदिराजींचे

एक वेगळेच रूप आपल्या डोळ्यापुढे उभे राहते.

‘लहानपणी अबोल असलेली इंदू ते लाल किल्ल्यावर प्रभावी भाषणाने मंत्रमुग्ध करणाऱ्या इंदिराजी’; इतर लोकांमध्ये आपण चुकीचं काही बोलू या न्यूनगंडाने पछाडलेले व्यक्तिमत्त्व ते परदेश दौऱ्यावर मोठमोठ्या राजकीय नेत्यांबरोबर आत्मविश्वासाने व सहज वावरणाऱ्या इंदिराजी’ अशी दोन टोकं पहायला मिळतात. देशातील गोरगरीब जनता, दारिद्र्य; उपासमार याविषयी कळवळ्याने बोलणाऱ्या इंदिराजी ते आणीबाणी जाहीर करून मोठमोठ्या व देशाला आदरणीय असणाऱ्या व्यक्तींना कठोरपणे तुरुंगात डांबायलाही मागे पुढे न पाहणाऱ्या इंदिराजी! परस्परविरोधी विविध रूपात इंदिराजी या पुस्तकात आपल्याला भेटतात. या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रवास कसकसा होत गेला ? त्यांच्या आयुष्यात आलेल्या सुखदुःखाच्या, ताणतणावांच्या प्रसंगांना त्या कशा सामोऱ्या गेल्या? पिता, पती व पुत्र यांच्या मृत्युला त्यांनी कसं तोंड दिलं ? इ. पुपुल जयकर ह्यांनी अत्यंत संवेदनशील मनाने लिहिले आहे. त्याचा अशोक जैन ह्यांनी हा सुरस अनुवाद केला आहे.

देशाच्या पंतप्रधान असल्या तरी त्यांच्या खाजगी आयुष्यातील कौटुंबिक ताणतणाव विशेषतः अतिरिक्त पुत्रप्रेम यांचाही परिणाम त्यांच्यावर झालेला दिसतो. अशा अनेक प्रसंगात त्या हतबल, हळव्या झालेल्या दिसतात. या सर्व घटनांचा, त्यामागे असणाऱ्या विचारांचा व मनाचा मागोवा ह्या पुस्तकात अतिशय प्रभावीपणे घेतलेला आहे.

दूरदर्शनवर इंदिराजींवर वृत्त बघताना त्यांचे पंतप्रधान म्हणून एकच रूप आपल्या सर्वांना माहीत आहे. पण या रूपापाठीमागे घडत गेलेल्या मनाचं फार सुरेख चित्रण या चरित्रात आलेलं आहे जे आपण अवश्य वाचावं !

(इंदिरा गांधी. लेखिका : पुपुल जयकर

अनुवाद : अशोक जैन, राजहंस प्रकाशन पुणे)

आधी कितीही अभ्यास झालेला असला तरी परीक्षेच्या दिवसांमधला अभ्यास खूप महत्त्वाचा असतो. साधारणपणे प्रत्येक विषयाच्या अभ्यासाला ८ ते ९ तास वेळ मिळेल. तो अधिकाधिक चांगल्या रीतीने वापरायचा असेल तर काही गोष्टी लक्षात ठेवल्या पाहिजेत.

● सर्व अभ्यासक्रम एकदा-दोनदा भरभर वाचण्यापेक्षा जो भाग आपल्याला चांगला येत आहे तो एकदाच पटकन चाळा व जो भाग अवघड आहे, लक्षात ठेवायला कठीण आहे, शब्दशः पाठांतर जेथे आवश्यक आहे, अशा गोष्टींसाठी जास्त वेळ द्या. उजळणीसाठी सूक्ष्म टिपणे, तक्ते, सार-शब्द यांचा वापर करा.

● रात्री थोडे लवकर झोपा. (साधारणपणे ९ ते ९.३० वाजता) व सकाळी लवकर उठा. (साधारणपणे ४ ते ४.३० वाजता). परीक्षेपूर्वी सलग ४-५ तास अभ्यासाला वेळ मिळू शकला तर प्रश्नपत्रिकेच्या वेळी आठवणे सोपे जाते. आपली लघुस्मृती (शॉर्ट टर्म मेमरी) जास्त असते.

● परीक्षेच्या काळात जागरण करू नये; कारण त्याचा स्मरणशक्तीवर विपरीत परिणाम होतो. त्यामुळे किमान साहेसहा-सात तास झोप घ्यावी.

● परीक्षेच्या काळात अभ्यासापासून लक्ष विचलित होईल, अशा गोष्टी वाचू/पाहू नयेत. (उदा. गोष्टीची पुस्तके, टीव्हीवरील मालिका, चित्रपट, क्रिकेट मॅचेस इ.) त्यावर चर्चाही करू नये. नकळतपणे त्याचा अभ्यासावर परिणाम होतो.

● परीक्षेला जाताना उपाशीपोटी अथवा भरपूर जेवून जाऊ नका. साधारणपणे नेहमीच्या निम्मे जेवण करून परीक्षेला जा व आल्यावर पुन्हा जेवा.

● शक्यतो परीक्षेच्या दिवसांमध्ये एकट्याने अभ्यास करा. वाचन, महत्त्वाच्या मुद्यांच्याद्वारे आठवणे, आकृत्या-नकाशांचा सराव इ. करा.

● परीक्षेची आवाजवी भीती किंवा ताण आला असल्यास परीक्षेच्या अर्धा तास आधी ५ मिनिटे स्वस्थ बसा. डोळे मिटा व दीर्घ श्वास घ्या. मनातल्या मनात स्वतःशी आपला अभ्यास चांगला झाला आहे, पेपर उत्तम लिहिता येईल, केलेला अभ्यास आठवेल' असे म्हणा आणि स्वस्थपणे परीक्षेला जा. आवाजवी ताणामुळे येत असलेलेसुद्धा विसरायला होते किंवा चुकीचे लिहिले जाते. हा ताण असे स्वस्थचित्त बसल्याने नाहीसा होतो.

● परीक्षेपूर्वीचा अर्धा तास अभ्यास करू नका. कोणाला शंका विचारूही नका आणि कोणाच्या शंकांना उत्तरे देऊ नका. त्यामुळे गोंधळ वाढण्याची शक्यता असते.

● परीक्षेनंतर उत्तरांची चर्चा शक्यतो टाळा. त्या त्या परीक्षेतील गुण काढण्यात वेळ व विचार दवडू नका. त्यातून एखादे लिहिलेले उत्तर चुकीचे निघाले तर त्यामुळे पुढच्या अभ्यासावर विपरीत परिणाम होतो. म्हणून सर्व परीक्षा झाल्यावरच त्यावर चर्चा करा.

● परीक्षेला जातांना फूटपट्टी, २ पेन, पेन्सिल, पूर्ण कंपासपेटी, रुमाल, पॅड इ. गोष्टी

बरोबर घेऊन जाव्यात.

‘परीक्षामुहात परीक्षा देतांना’

तुम्हाला जे येत आहे ते उत्तमातल्या उत्तम रीतीने तुमच्या उत्तरपत्रिकेमार्फत परीक्षकांपर्यंत तुम्ही पोहोचवणार आहात. ते परीणाम-कारकरीत्या पोहोचविण्यासाठी पुढील सुचना लक्षपूर्वक वाचून उपयोगात आणा.

१) प्रश्नपत्रिका मिळाल्यावर सर्वप्रथम ती नीट व संपूर्ण वाचा. वाचत असताना हातात पेन्सिल घ्या व सोप्या प्रश्नांच्या क्रमांकावर गोल व मध्यम किंवा अवघड प्रश्नांवर त्रिकोण करा. अवघड प्रश्नांमुळे घाबरून जाऊ नका. जेथे ७ पैकी ५ प्रश्न सोडवायचे आहेत, तेथे कोणते प्रश्न सोडवायचे आहेत, तेथे कोणते प्रश्न सोडवावेत असा विचार करत असताना या खुणांचा व प्रश्नपत्रिका वाचनाचा निश्चितच उपयोग होईल. ५-६ मिनिटे प्रश्नपत्रिका वाचण्यास लागतील.

२) पुढच्या दोन तीन मिनिटांत प्रश्न सोडविण्याचा क्रम मनात निश्चित करा. प्रश्नपत्रिकेत ज्या क्रमाने प्रश्न आहेत त्याच क्रमाने त्यांची उत्तरे लिहिण्याची आवश्यकता नसते. सोप्या वाटणाऱ्या प्रश्नांपासून तुम्ही सुरुवात करू शकता. मात्र परीक्षकाला उत्तरपत्रिका तपासणे सोपे जावे म्हणून एका प्रश्नातील सर्व उपप्रश्न एका पाठोपाठ व दिलेल्या क्रमाने सोडवा. प्रश्नांचा क्रम निश्चित करताना पुढे सांगितलेल्या दोन-तीन गोष्टींचा विचार करणे आवश्यक आहे. प्रश्नपत्रिकेत वेळ खाने प्रश्न (Lengthy) कोणते आहेत ते बघा. उदाहरणार्थ गणितात आलेखाने समीकरणे सोडविणे किंवा प्रमेयांवर आधारित प्रश्न यांना वेळ लागतो. भूगोलाच्या प्रश्नपत्रिकेत ‘आकृती काढा’ या प्रश्नाला वेळ लागतो.

इतिहासाच्या प्रश्नपत्रिकेतील ८ गुणांचा दीर्घोत्तरी प्रश्न किंवा मराठीतील व इंग्लिशमधील निबंधाचा प्रश्न वेळ खाने असतात. अशा प्रश्नांची उत्तरे जर सुरुवातीला लिहिली तर सुरुवातीलाच खूप वेळ जातो. त्यामुळे पहिल्या तासभरात कमी गुणांचीच प्रश्नपत्रिका सोडवून होते. त्यामुळे दडपण (Time pressure) वाढत जाते. त्यामुळे सोप्या सोप्या प्रश्नांची उत्तरे लिहितानाही चुका व्हायला लागतात; म्हणून सुरुवातीला असे प्रश्न निवडू नका. त्यापेक्षा चटकन ज्यांची उत्तरे लिहून पूर्ण होतील अशा प्रश्नांनी सुरुवात करा. मोठी उत्तरे असणारे प्रश्न शेवटी ठेवूनही चालत नाही; कारण वेळ अपुरा पडून एखादा प्रश्न राहिला तर ५ ते १० गुणांचा फटका बसतो. किंवा घाईघाईत कसेबसे उत्तर लिहून टाकावे लागते. त्यामुळे त्या उत्तराला जेमतेम सरासरीएवढे गुण मिळतात. परिणामी गुण कमीच होतात. तेव्हा असे प्रश्न साधारण मध्यावर सोडवावेत.

३) प्रश्नांचा क्रम निश्चित केल्यावर चटकन काही महत्त्वाची सुत्रे, मुद्दे, आकडेवारी (जे नंतर आपण विसरू अशी भीती वाटते) पेन्सिलने शेवटच्या पानावर लिहून ठेवा. उदा. भूमितीतील ३०, ४५ व ६० च्या कोनांची त्रिकोणमितीय गुणोत्तरे, मराठीतील अक्षरगणवृत्तांचा लगक्रम, रसायनातील अवघड रासायनिक सूत्रे इ.

३) एखाद्या प्रश्नाला खूप वेळ देऊ नका. वेळ ठरविताना एका गुणाला दीड मिनिट याप्रमाणे हिशोब करून सर्व प्रश्नांना योग्य न्या द्या. एखादा प्रश्न सुटत नसेल तर त्याबाबत जे काही माहिती आहे ते लिहून ठेवा. (प्रश्न सोडून देऊ नका.) त्याबाबत विचार करण्यात फार वेळ घालवू नका. थोडी रिकामी जागा ठेवून पुढचा प्रश्न सुरू करा. शेवटी वेळ मिळाला तर पुन्हा या प्रश्नाचा विचार

करा. साधारणपणे दीर्घ उत्तरांच्या प्रश्नांना. १-२ मिनिटे जास्त वेळ द्यावा.

४) काही वेळा असे होते की, तुम्ही एखाद्या प्रश्नाचे उत्तर लिहित असता आणि अचानक तुम्हाला दुसऱ्या एखाद्या प्रश्नाच्या उत्तराचा मुद्दा आठवतो. अशा वेळी तो मुद्दा तसाच सोडून देऊ नका. उत्तर लिहिणे थांबवा. पाठीमागच्या पानावर किंवा समासात एका शब्दात तो मुद्दा पेन्सिलने लिहून ठेवा व नंतर मुळ प्रश्नाचे उत्तर परत लिहा.

५) एखादा प्रश्न सोडवून झाला की प्रश्नपत्रिकेवर त्या प्रश्नक्रमांकावर खुण करा. म्हणजे शेवटी तपासताना काय राहिले हे चटकन समजू शकेल.

६) प्रत्येक प्रश्न नवीन पानावर सोडवा व प्रत्येक उपप्रश्नाच्या उत्तरानंतर एक ओळ सोडून द्या.

७) गणितामध्ये प्रमेयाची सिद्धता लिहिण्यासारखे मोठे प्रश्न असतील, (ज्यांना एका पानापेक्षा जास्त जागा लागते) तर त्यांची सुरुवात शक्यतो डाव्या पानांवर करा. म्हणजे त्यातील आकृती पूर्ण उत्तर लिहितांना सतत डोळ्यासमोर राहिल. उजव्या पानावर याची सुरुवात केल्यास उत्तर ते पान संपवून पुढील पानावर जाते तेव्हा प्रत्येक वेळा मागचे पान उलटून पाहावे लागते. असे करताना उतरवण्यातल्या काही चुका राहून जातात व वेळही जातो. म्हणून विशेषतः आकृती असलेले व अन्य दीर्घोत्तरी प्रश्न डाव्या पानांवर सुरू करावेत.

८) गणितासाठी कच्चे काम उत्तरपत्रिकेच्या मागच्या स्वतंत्र पानावर न करता त्याच पानावर उजव्या हाताला चौकटीच्या आत फुटपट्टीच्या रुंदीएवढा समास सोडून तेथे करा. त्या पानावरील कच्चे काम त्याच पानावर करावे. त्या गणिताचे

कच्चे काम त्याच पानावर झाल्यास उत्तरे तपासण्यास सोयीचे जाते व उत्तरे उतरवताना होणाऱ्या चुका टळतात.

९) उत्तरपत्रिका लिहिताना वेळेचे नियोजन अत्यंत महत्त्वाचे असते.

उत्तरे लिहिताना लांब पल्ल्याच्या शर्यतीत जसे पळतात तसे लिहायचे नाही. म्हणजे सुरुवातीला दम टिकवून हळूहळू पळू आणि शेवटी वेग वाढवून शर्यत जिंकू. परीक्षेत हे तंत्र अजिबात उपयोगी पडत नाही. येथे सुरुवातीपासून वेग ठेवावा लागतो. किंबहुना निम्म्या वेळात तुमचा किमान ६०% तरी पेपर सोडवून व्हायला हवा. मग वेग आपोआपच मंदावतो. शेवटी अर्ध्या तासात परत वेग वाढवायचा.

१०) उत्तरपत्रिका लेखनात विद्यार्थी दुर्लक्ष करतात असा आणखी एक मुद्दा म्हणजे शेवटी उत्तरपत्रिका तपासणे. एक वेळ २-४ गुणांचे लिहायचे राहिले तरी चालेल; पण जे लिहू ते बिनचूक लिहू हे पाहणे महत्त्वाचे आहे. म्हणून शेवटी १५ ते २० मिनिटे वेळ उत्तरपत्रिका तपासण्यासाठी वापरा. उत्तरपत्रिका तपासायची म्हणजे काय करायचे हे बऱ्याच जणांना माहित नसते. ते शेवटी आपले परत एकदा लिहिलेली उत्तरे वाचतात; पण त्या वाचनात चुका तशाच राहून जातात.

उत्तरपत्रिका तपासायच्या म्हणजे काय काय करायचे?

१) उत्तरपत्रिका तपासताना (हातात पेन-पेन्सिल घेऊनच तपासा) महत्त्वाच्या मुद्यांखाली रेघा मारत चला.

२) एखादा मुद्दा लिहायचा राहून गेला आहे असे वाटले तर तो लगेच थोडक्यात लिहा. जागा नसेल तर समासात लिहा.

३) जेवढे प्रश्न सोडवायला सांगितले आहेत, तेवढे प्रश्न व उपप्रश्न सोडवून झाले आहेत ना? ते पाहा.

४) प्रश्नांचे व उपप्रश्नांचे क्रमांक योग्य रीतीने घातले आहेत ना? ते पाहा.

५) भाषा विषयामध्ये शुद्धलेखन, इंग्लिशमध्ये शब्दांचे स्पेलिंग, पत्रलेखनात मायना, पत्ता, दिनांक व पत्राचा शेवट, इंग्लिशमध्ये Story writing चा प्रश्न सोडवला असेल तर कथेला शीर्षक दिले आहे ना? इंग्लिश विषयातील वाक्यरचना व त्यांचा काळ यांसारख्या गोष्टी तपासून पाहा.

६) बीजगणित व भूमितीच्या उत्तरांमध्ये पुढील मुद्यांच्या आधारे तुमची उत्तरे तपासून घ्या.

(i) आकडेमोड असणारी उदाहरणे विशेषतः ०.१४/७ या प्रकारच्या भागाकारात हमखास उत्तर ०.२ लिहिले जाते. ते ०.०२ हवे. तेव्हा असे भागाकार, गुणाकार आवर्जून तपासा.

(ii) प्रश्नपत्रिकेतील उदाहरणातील आकडे व उदाहरण सोडविताना घेतलेले आकडे एकच आहेत ना याची खात्री करून घ्या.

(iii) दशांशचिन्हाची जागा बरोबर आहे ना?

(iv) उत्तरांना एकक लिहिले आहे ना?

(v) आलेख कागदावर प्रमाण (Scale) अक्षांची नावे लिहिली आहेत ना?

(vi) भौमितिक रचना करताना काही वेळा एखाद्या बाजूची लांबी किंवा कोनाचे माप लिहायला सांगितलेले असते. ते घ्या.

(vii) मध्यगा (Median) काढताना दिलेल्या संख्या चढत्या किंवा उतरत्या क्रमाने मांडल्या आहेत ना?

(viii) त्रिकोणमितीतील गणितात \sin , \cos , \tan , च्या किंमती तपासून घ्या.

७) शास्त्रे : भौतिकशास्त्रात-

(i) व्याख्यांमधील शब्दरचना (ii) भौतिक राशींची एकके (units) (iii) उदाहरणांमधील आकडेमोड (iv) योग्य सुत्रे वापरली आहेत ना? (v) 'स्पष्ट करा' या प्रकारच्या प्रश्नांत पुरेशी उदाहरणे दिली आहेत ना? इ. तपासून पाहा.

रसायनशास्त्रात- (i) समीकरणांचे संतुलन (ii) रासायनिक सूत्रे (iii) रासायनिक समीकरणांत आवश्यक तेथे उष्णता, संहत/ विरल उत्पादित वायू (gas) असेल तर व अवक्षेप (precipitate) असेल तर योग्य खुणा, उत्प्रेरक लागत असेल तर उत्प्रेरकाचे नाव (iv) आकृत्यातील विविध भागांना योग्य नावे दिली आहेत ना? इ. तपासा.

जीवशास्त्र - (i) जीवशास्त्रीय संज्ञा योग्य पद्धतीने व अचूक लिहिल्या आहेत ना? (ii) आवश्यक तेथे आकृत्या काढल्या आहेत ना? (iii) आकृत्यांना योग्य नावे दिली आहेत ना? इ. तपासून पाहा.

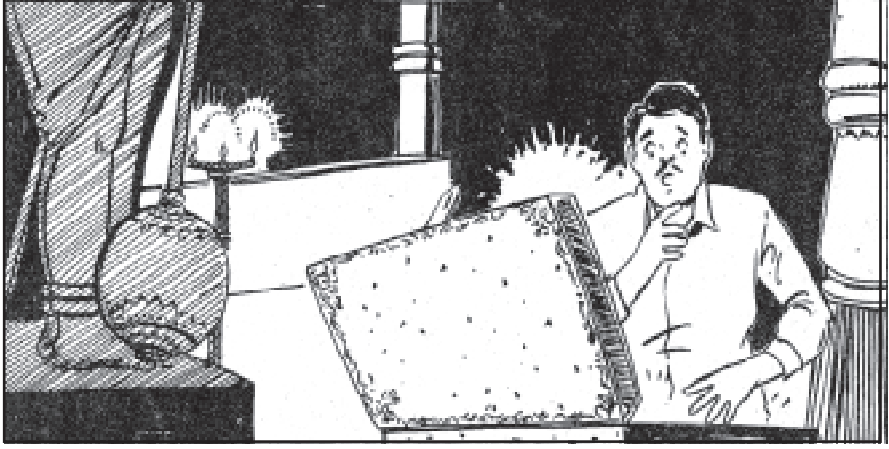
८) इतिहासात - (i) घटनांचा क्रम (ii) व्यक्तींची नावे व संदर्भ (iii) घटना कोठे घडल्या ती ठिकाणे व देश यांची नावे (iv) सन व तारखा (v) उत्तरांमधील तपशिलांचा बिनचूकपणा इ.

९) भूगोलात- (i) आकृत्यांची नावे बरोबर लिहिली आहेत ना? (ii) नकाशांना सूची केली आहे ना? (iii) उत्तरांमध्ये पुरेशी उदाहरणे दिली आहेत ना? इ.

१०) उत्तरपत्रिकेवरील तुमचा परीक्षाक्रमांक व पुरवण्यांची संख्या तपासून पाहा.

अशाप्रकारे पूर्ण तपासलेली उत्तरपत्रिका परीक्षणासाठी देतांना निश्चितच तुम्हाला समाधान वाटेल व त्याविषयातील यशाबद्दल तुम्ही आपोआपच निश्चित व्हाल.

अमावस्येच्या रात्री, मृत्युंजय, त्याच्या घराण्याच्या देवीची-जयकालीची पूजा करीत होता. तो पूजा करून उठला आणि पहाटेची पहिली कावकाव झाली.

मृत्युंजयने वळून पाहिले. देवळाचे दार बंद होते. मग त्याने देवीची मूर्ती सरकविली. खाली एक लाकडाची पेटी होती. मृत्युंजयने पेटी उघडली आणि हादरून त्याने कपाळाला हातच लावला.

मृत्युंजयने बराच वेळ पेटी उलट-सुलट करून पाहिली. त्याने दहा वेळा मूर्तीच्या चारी बाजूला चाचपडून पाहिले, पण काहीही मिळाले नाही. तो भांबावून गेला. देवळाचे दार उघडून तो बाहेर आला आणि देवळाच्या चारी बाजूंना त्याने पुन्हा पुन्हा शोधले.

उजाडताच तो बाहेरच्या चंडीमंडपात बसून, विचार करू लागला. 'जय हो बाबा!' या अचानक कानावर पडलेल्या शब्दांनी तो दचकला. पाहतो तर समोर एक जटाधारी संन्यासी उभा.

मृत्युंजयने भक्तिभावाने संन्यासाला नमस्कार केला. संन्याशाने म्हटले, "बाबा, उगाचच दुःखी होऊ नकोस."

तो म्हणाला, "आपण अंतर्दामी आहात. नाहीतर माझं दुःख आपल्याला कसं कळलं?"

संन्यासी म्हणाला, "वत्सा, तुझं जे काही हरवलंय, त्याबद्दल आनंद मान. दुःख करू नकोस."

मृत्युंजय संन्याशाचे पाय धरून म्हणाला, "ह्याचा अर्थ आपल्याला सर्व काही कळलं. कसं हरवलं? कुठं गेलं? कसं परत मिळेल? सांगा ना!"

मृत्युंजयने संन्याशाला प्रसन्न करण्यासाठी संबंध दिवस त्यांची सेवा केली. दुसऱ्या दिवशी स्वतःच्या गोठ्यातून चरबी भरून ताजे दूध घेऊन तो आला. पाहतो तर संन्याशाचा पत्ता नाही.

मृत्युंजयच्या लहानपणी, त्याचे आजोबा हरिहरबाबू, ह्याच चंडीमंडपात बसून गुडगुडी ओढत होते. त्या वेळी असाच एक संन्यासी

त्यांच्या समोर येऊन उभा राहिला होता. हरिहरबाबूंनी, त्याची नानाप्रकारे खूप सेवा केली होती. संन्यासी संतुष्ट झाला होता.

हरिहरबाबूंचा निरोप घेताना, संन्याशाने विचारले, “वत्सा, तुझी काय इच्छा आहे?” हरिहर बाबू म्हणाले, “बाबा, एके काळी, या गावात आमचं घर प्रतिष्ठित होतं. माझ्या पणजोबांनी, त्यांच्या एका लेकासाठी, एक कुलीन पण दूरचं स्थळ बघितलं. त्यांचं घरणं, आता आम्हाला बाजूला सारून मोठेपणा मिरवतंय. इतके दिवस त्यांचा बडेजाव चालवून घेतला, पण आता नाही सहन होत. आम्हाला पुन्हा मोठेपणा मिळेल असा आशीर्वाद द्या.”

संन्यासी किंचित हसून म्हणाला, “बाबा, लहान असण्यातच सुख असतं, बरं!”

परंतु हरिहरबाबू हड्डाला पेटले. ते संन्याशाला सोडण्यास तयार होईनात. प्रतिष्ठा परत मिळविण्यासाठी वाटेल ते करायची त्यांची तयारी होती. अखेर संन्याशाने कापडात गुंडाळलेला एक मळकट कागद बाहेर काढला. जन्मकुंडलीप्रमाणे गुंडाळलेला तो कागद संन्याशाने उलगडून जमिनीवर पसरला. त्या कागदावर निरनिराळी चक्रे, नाना प्रकारची यंत्रे रेखाटलेली होती आणि शेवटी काही ओळींचे एक लांबलचक कोडे होते.

‘मिळाल्यास धरून साधा.

‘रा’ मध्ये नाही राधा.

शेवटी ठेवला ‘रा’,

आणि सोडून दिला पागोलातील ‘पा’.

चिंचवडाची भेट,

चालत जा दक्षिणेला थेट.

ईशान्येला ईशानी,

सांगितली की निशाणी..... इत्यादी.

संन्याशी म्हणाला, “जवळ ठेव हा कागद. देवीची पूजा करीत जा. तुझ्या वंशातल्या कुणाला ना कुणाला ह्याचा अर्थ उलगडेल. मग तुम्हाला मिळणाऱ्या ऐश्वर्याला जगात तोड नसेल.”

“आपणच काहीतरी समजावून सांगा ना, बाबा!”

“नाही! तपश्चर्येनेच समजेल.” संन्यासी निग्रहाने म्हणाला.

त्याच वेळी हरिहरबाबूंचा धाकटा भाऊ शंकर तेथे आला. लगेच हरिहरबाबू तो कागद लपवू लागले. ते पाहून संन्याशाला हसू आले. तो म्हणाला, “मोठं होण्यातील दुःख इथूनच सुरू झालं बघ! काहीही गुप्त ठेवण्याची आवश्यकता नाही. कारण ह्याचं रहस्य फक्त एकालाच समजेल. हजार प्रयत्न केले तरीही! तेव्हा हा कागद सर्वाना दाखवायला काहीच हरकत नाही.”

संन्याशाने निश्चून सांगितले तरी हरिहरबाबूंनी तो कागद लाकडाच्या पेटीत ठेवून पेटीला कुलूप लावले. अन् ती पेटी जयकालीच्या मूर्तीखाली लपवून ठेवली. दर अमावस्येला रात्री, देवीची पूजा करून, तो कागद काढून बघायचे. न जाणो, प्रसन्न होऊन देवी त्या कागदातील कोड्याचे रहस्य उलगडण्याची बुद्धी देईलसुद्धा.

शंकरने विचारूनही त्यांनी तो कागद त्याला दिला नाही. एके दिवशी, अचानक, शंकर घरातून कायमचा नाहीसा झाला.

हरिहरबाबूंचा त्या गुप्त धनाचा ध्यास लागला होता. बाकी काहीच त्यांना सुचत नव्हते. मृत्युसमयी त्यांनी तो कागद त्यांच्या मोठ्या मुलाला-शामापदाला दिला.

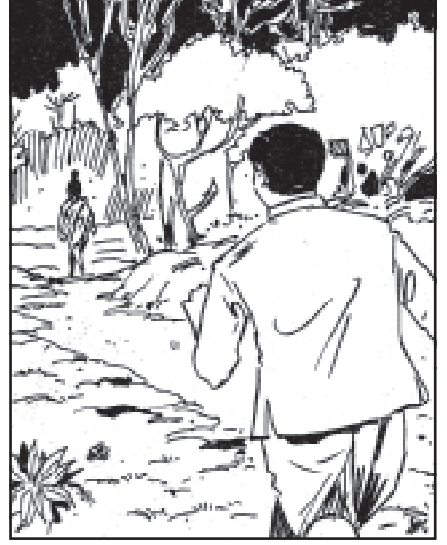
कागद हातात पडताच, शामापदने नोकरी सोडली. कागदातील कोड्याचा उलगडा करण्याच्या प्रयत्नात त्याचे आयुष्य कसे सरले, ते

कळलेसुद्धा नाही. मृत्युंजय-शामापदाचा मोठा मुलगा. शामापदाच्या मृत्युनंतर तो कागद त्याच्याकडे आला. जसजशी त्याची स्थिती खालावली, तसतसा निग्रहाने तो आपले सर्व लक्ष त्या कागदावरच केंद्रित करू लागला. असे असूनसुद्धा गेल्या अमावस्येच्या पूजेनंतर त्याला तो कागद काही दिसला नाही. संन्यासीही कोठे अंतर्धान पावला समजत नव्हते.

मृत्युंजयने विचार केला, संन्याशाला सोडता कामा नये. काही पत्ता लागला तर तो त्याच्याचकडून लागेल. संन्याशाच्या शोधात मृत्युंजयने घर सोडले. अन् गावोगाव तो भटकत राहिला. असंच एक वर्ष लोटले. भटकताना तो एका वेगळ्या, अनोळखी गावात पोहोचला.

त्या गावाचे नाव होते धारागोल. एका दुकानात बसून मृत्युंजय गुडगुडी ओढत होता त्याच्या डोक्यात नाना विचारांनी थैमान घातले होते. काही अंतरावरून रानाच्या कडेने तोच पूर्वीचा संन्यासी निघून गेला. मृत्युंजय गुडगुडी ठेवून धावतच सुटला. वाणी चकित होऊन पाहातच राहिला. पण मृत्युंजयला तो संन्यासी काही भेटला नाही.

दुकानात परतल्यावर त्याने विचारले, “ह्या पलीकडच्या रानात काय आहे?” वाणी सांगून लागला, “एके काळी तिथं म्हणे एक गाव होतं. अगस्ती मुनींच्या शापानं गावात पटकीची साथ आली आणि त्यातच त्या गावच्या राजाचा व रयतेचा शेवट झाला. आजही, शोधल्यास तेथे खूप धन मिळू शकेल, असं म्हणतात. पण दिवसाढवळ्याही त्या रानात जाण्याचा धीर कुणी करू शकत नाही. जे गेले, ते परत आलेच नाहीत.”

मृत्युंजयच्या मनात खळबळ माजली. सबंध रात्र, तो चटईवर पडून, संन्यासी आणि हरवलेला कागद ह्यांचा विचार करित होता. आताही झोप येत नसल्याने तेच शब्द त्याच्या मनात घोळू लागले.

मिळाल्यास धरून साधा,

‘रा’ मध्ये नाही राधा.

शेवटी ठेवला ‘रा’

आणि सोडून दिला पागोलातील ‘पा’.

-काही केल्या हे शब्द त्याच्या मनातून जाईनात. पहाटे पहाटे स्वप्नात त्याला त्या कोड्याचा अर्थ सहजगत्या लागला. ‘राधा’ तील ‘रा’ काढून टाकल्यास ‘धा’ राहतो. ‘रा’ शेवटी ठेवल्यास शब्द होतो ‘धारा’. ‘पागोल’ या शब्दातील ‘पा’ काढून टाकल्यास शब्द राहतो ‘गोल’. सर्व एकत्र केल्यास शब्द तयार होतो ‘धारागोल’. हेच तर त्या गावाचे नाव होते. मृत्युंजय जागा झाला आणि उड्या मारीतच उठला.

(क्रमशः पुढील अंकी)

क्रीडा क्षेत्रात चीनने घालून दिलेला आदर्श आपणही जपला पाहिजे.

प्रा. म.गं.उर्फ बाबा पटवर्धन

१९४७ साली भारत स्वतंत्र झाला. त्याला ४७ वर्षे होऊन गेली आहेत. त्यानंतर एका वर्षाने चीन स्वतंत्र झाला. भारताने लोकशाही स्वीकारली. चीनमध्ये माओ सर्व सत्ताधीश बनला. माओने चीनला पहिला मंत्र दिला तो होता 'तंदुरुस्तीचा'. 'Fitness for all.' अशी स्तोत्राने त्याने दिली. चीनचा प्रत्येक नागरिक धट्टाकट्टा बनला पाहिजे याचा त्यांनी ध्यास घेतला. फक्त खेळाडू तंदुरुस्त नाही तर प्रत्येक नागरिक तंदुरुस्त, सर्व राष्ट्र तंदुरुस्त.

यासाठी चीनने काय केले? आज चीन क्रीडा क्षेत्रातील फार मोठी ताकद बनली आहे. जवळ जवळ पहिली २५ वर्षे चीनने त्यासाठी राष्ट्रव्यापी चळवळ आखली. तरूणांना कष्टाची सवय लागली पाहिजे म्हणून सायकल वापरणे जरूरीचे मानले. सर्व गावांत एका ठराविक वेळी इशान्याचा भोंगा होत असे. हा भोंगा झाला की सर्वचे सर्व नागरिक व्यायाम करू लागत. रस्त्यांवर - इमारतींच्या गच्च्यांवर - शेतांच्या बांधावर, मैदानांवर - जिथे जागा मिळेल तिथे - व्यायाम सुरू होई. सर्व राष्ट्र घाम गाळीत असे. दुसरा भोंगा होईपर्यंत सर्व राष्ट्रचे राष्ट्र घुमत असे. कुणीही याला अपवाद नाही. असा प्रत्येक नागरिक दणदणीत तब्येतीचा निर्माण करण्यासाठी राष्ट्रव्यापी चळवळ २५ वर्षे राबविली गेली. आता चीन आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात भाग घेऊ लागला आहे. खेळाडूंच्या लाटांच्या लाटा तयार होत आहेत. एक गेला की त्याची जागा घेण्यासाठी कमीत कमी १०० तरी खेळाडू मागे तयार असतात.

आमची परिस्थिती काय आहे? या उलट परिस्थिती आपली आहे. तरूणांची शारीरिक तंदुरुस्ती खाली खाली येत आहे. सैन्य भरती, पोलीस भरती यातून तंदुरुस्तीची माणसे कमी कमी होताना दिसत आहेत. मैदानांचे आकार लहान होत आहेत. व्यायामशाळांऐवजी मोठमोठ्या हॉस्पिटल्सची गरज वाढत आहे. हे कशाचे लक्षण आहे? शाळेतून शारीरिक शिक्षणाचा तास जवळ जवळ नसल्या सारखाच होत आहे. लोकसंख्या सारखी वाढत आहे. आहे ही स्थिती तरी राहिल की नाही अशी शंका निर्माण होत आहे.

आपल्याला यातून मार्ग काढावा लागेल. त्यासाठी आपण 'सुदृढ भारत' अशी घोषणा देऊ या. याकरिता प्रारंभ आपल्याच शहरापासून, गावापासून करू या. 'सुंदर पुणे' ही घोषणा आपण पूर्वी दिली आहे. त्यात थोडी सुधारणा करूया म्हणजे ते आपोआपच 'सुदृढ पुणे' ही होईल. असेच आपापल्या गावाबद्दल, शाळेबद्दल करता येईल.

यासाठी आपण आपल्या गावात "Fitness for all" नावाचा कार्यक्रम राबवू या. सर्वजण व्यायामाला लागू या. तेव्हा पहिला निश्चय हा की सर्वांनी रोज व्यायाम हा केलाच पाहिजे. ज्या दिवशी व्यायाम नाही त्यादिवशी खाणेही नाही. "No Exercise - No Food" - मग करायेचे का सुरू?

भारतातील होळीची रूपे

संकलक : सौ प्रज्ञा पाटील, निगडी

होळी हा भारताच्या विविध प्रांतात साजरा केला जाणारा सण. विविध प्रांतातील विद्यार्थ्यांकडून त्या प्रांतातील होळीविषयी माहिती मिळवून केलेले हे संकलन-

होळी हा एक लोकोत्सव याला वेगवेगळ्या प्रांतात वेगवेगळी नावे आहेत. उत्तरेत होरी, महाराष्ट्रात होळी किंवा शिमगा, कोकण-गोमंतकात शिमो अशी संज्ञा आहे. देशपरत्वे फाल्गुनी पौर्णिमेपासून पंचमीपर्यंतच्या दिवसात हा उत्सव साजरा केला जातो.

या उत्सवात मुख्य लक्ष असते होलिका दहनाचे किंवा होळी पेटविण्याचे. कुणी अभ्यासक या होळी पेटवण्याच्या परंपरेचा उगम होलिका तसेच दूंडा, पूतना यासारख्या लहान मुलांना पीडा देणाऱ्या राक्षसीच्या दहनाच्या कथेत शोधतात. तर काही विद्वानांच्या मते हा प्राचीन अग्निपूजकांच्या परंपरेचा अवशिष्ट आविष्कार असतो. भविष्यपुराणात या सणाची कथा अशी दिली आहे. -- हिरण्यकश्यपू नावाच्या राक्षसाला प्रल्हाद नावाचा मुलगा होता. तो भगवानभक्त असल्यामुळे त्याची भगवान भक्ती हिरण्यकश्यपूला पसंत नव्हती. त्याने प्रल्हादला मारण्याचा खूप प्रयत्न करूनही यश आले नाही. तेव्हा भावाच्या सांगण्यावरून हिरण्यकश्यपूची बहीण होलिकाने प्रल्हादाला मारण्याचा प्रयत्न केला. होलिकाला आगीचे वरदान होते. त्यामुळे तिने प्रल्हादाला घेऊन आगीत उडी टाकली पण भगवानकृपेने प्रल्हाद वाचला. मात्र होलिका जळून मरण पावली. त्या दिवसाच्या स्मरणार्थ होळीचा सण करतात.

होळीच्या सणाचे आजचे स्वरूप पाहता हा सण लौकिक पातळीवरचा असावा असे वाटते. होलिकोत्सवात-हेलिकोत्सव, धुलिकोत्सव व रंगोत्सव हे तीन पदर सामावलेले दिसतात व होळी, धुळवड व रंगपंचमी ही त्यांची आजची परिचित नावे आहेत.

वसंत ऋतुतील हा रंगोत्सव भारताच्या विविध प्रांतांत थोड्यावर वेगवेगळ्या पद्धतीने साजरा केला जातो.

महाराष्ट्रात होळीपौर्णिमेच्या दिवशी होळीत आंबा, माड, पोफळ, एरंड, यासारख्या वृक्षशाखांचे दहन करतात. होळीची पूजा करून त्याभोवती पाणी फिरवून गोल फेऱ्या मारतात व त्यावेळी बॉंब मारतात. होळीला पुरणपोळीचा नैवेद्य दाखवतात. या सणाला 'हुताशनी पौर्णिमा' असेही म्हणतात. दुसऱ्या दिवशी सर्वजण पूर्वी चिखलफेक व हल्ली रंग खेळतात त्यालाच धुलवड म्हणतात.

कर्नाटकात-पूर्वी हा सण होलिकादहनाच्या नावानेच केला जात असे पण आता शिव म्हणजेच शंकराच्या शापाने ज्या 'कामा'ला जाळण्यात आले त्याच्या नावाने फाल्गुनी पौर्णिमेच्या दिवशी हा सण साजरा करतात गावातील युवक पैसे, जळाऊ लाकूड गोळा करतात व 'कामा'या विशिष्ट व्यक्तीची प्रतिकृती

तयार करून ती जाळतात. त्यालाच 'कामदहन दिवस' म्हणतात. माणसे व मुले वेगवेगळे मुखवटे घालून रंग व रंगीत पाणी एकमेकांच्या अंगावर उडवितात ढोलकी वाजवत गाणी म्हणतात. अर्थातच कामदहन म्हणजे फक्त 'कामाची' प्रतिकृती जाळणे नव्हे तर आपल्या मनातील काम, क्रोध, गर्व व मोह या वाईट प्रवृत्तींना जाळून टाकणे हे अभिप्रेत आहे. या सणाला 'कामना हब्बा' म्हणतात.

आंध्र प्रदेशातील इतर भागांपेक्षा तैलंगणा या भागात होळी मोठ्या प्रमाणावर साजरी करतात. फाल्गुन महिन्यात पौर्णिमेच्या दिवशी शेतातल्या बुजगावण्याप्रमाणे कापडी बुजगावणे करून ते जाळतात व त्याला वाईट शिब्या देतात. दुसऱ्या दिवशी पुरणपोळी व गव्हले, गुळात शिजवून खातात व रंग खेळतात.

गुजरातमध्ये तर वसंत ऋतुत रंगाची उधळण व आनंदाची बरसात असते. होळी पौर्णिमेला गावाच्या मध्यभागी होळी पेटवतात गावातील गरिबांना ऊस, धान्य, व खीर वाटतात. त्या दिवशी सर्वजण उपवास करतात व होळी विझल्यावर उपवास सोडतात. दुसऱ्या दिवशी

सकाळी माणसे एकमेकांच्या घरी जाऊन भेटतात. सर्व भेदभाव, भांडणे विसरून एकमेकांच्या अंगावर रंग उडवितात व देवळात जाऊन गाणी म्हणून रंग खेळतात.

उत्तरप्रदेशात मोठ्या धामधुमीत हा सण साजरा करतात. होळी पेटवल्यानंतर रंगीबेरंगी पोशाखात, सर्व भेद विसरून, उत्साहाने, आनंदात खूप रंग खेळतात, यावेळी शेतकाम संपलेले असते. जणू काही श्रमपरिहार म्हणून सर्व शेतकरी एकत्र येऊन मजा लुटतात. त्यावेळची त्यांची लोकनृत्ये व गाणी ही राष्ट्रीय एकात्मता व धार्मिकतेची झलक दाखवतात. घरी गोड पदार्थ करून होळीची एकत्रित गाणी म्हणतात.

राजस्थानमध्ये शेणाचे ११ दागिने, नारळ, सुपारी, खारीक, दिवा, सूर्य, चंद्र व बाकीचे

गोल करून ते नारळाच्या दोरीत ओवून होळीत टाळतात. भावाचे कष्ट दूर करण्यासाठी बहिणी हे करत अशी त्या मागची भावना आहे. सर्व मित्र व नातेवाईक एकमेकांना भेटून खूप रंग खेळतात.

गोमंतकामध्ये होळी हा रब्बी पिकांच्या हंगामाचा व शेतकऱ्यांचा सण म्हणून साजरा करतात. येथे होळीला शिमो म्हणतात. त्यांच्या मते 'आमचा शिमो नाचतो, वाजतो व खेळतो'. त्यांची होळी जळत नाही तर उभी रहाते. होळीच्या काही दिवस आधी एक वृक्ष हेरून ठेवला जातो व होळीच्या रात्री गावकरी ढोलकी वाजवत त्या वृक्षाकडे जाऊन त्याची पूजा करतात. तो वृक्ष तोडून तो उभाच्या उभा खांद्यावर घेऊन नाचवीत देवळाकडे येतात व तेथे तो वृक्ष उभा करून त्याला आंब्याच्या पानांनी सुशोभित करून, त्याच्या टोकावर एक असोला नारळ ठेवून त्याच्या शेजारी कागदी झेंडा अडकवितात. मग होळीला हळदीकुंकू वाहून नारळ फोडतात व बरीच बोंबाबोंब करतात. विविध प्रकारची सांगे घेतात. सर्व वाईट गोष्टींना विसरून नव्या उत्साहाने एकत्र येऊन नृत्य करतात. कोकणात काही माणसे स्त्रियांसारखा पोशाख करून नृत्य करतात.

पंजाबमध्ये होळीचा उल्लेख 'फागुनी' असा करतात. भांगडा नृत्यात सहभागी होऊन विविध रंगाची उधळण करित व गाणी म्हणत या सणाचा आनंद लटुतात. पंजाबमधील आनंदपूरची 'होला महल जत्रा' हे येथील होळीच्या सणाचे खास आकर्षण असते.

मध्यप्रदेशात सुगीच्या हंगामाच्या आनंदाप्रित्यर्थ होळीचा सण एकमेकांच्या

अंगावर रंग उडवून करतात.

काश्मीरमध्ये मात्र होळी न पेटवता त्यादिवशी स्वच्छ धुतलेले फिकट रंगाचे कपडे घालतात व लग्नसमारंभाच्या वेळी ज्याप्रमाणे गुलाल उधळतात त्याप्रमाणे हे लोक प्रथम आकाशात रंग उधळतात. नंतर एकमेकांना रंगाने माखून पिचकारीने रंग उडवतात. सर्व जमातीचे लोक एकत्र येऊन मननमोकळेपणाने यात सहभागी होतात.

बंगालमध्ये सुद्धा होळी न पेटवता झुल्यावरील कृष्णाची प्रतिमा या पौर्णिमेच्या दिवशी तयार करतात. कृष्णाची पूजा हे धार्मिक कृत्य मानून रंग खेळतात.

होळी ही राधाकृष्णाच्या पवित्र प्रेमाशी सुद्धा संबंधित आहे. कृष्ण हा राधा व इतर गोपिकांसह गाणी म्हणून रंग उधळून होळी खेळला होता. म्हणून होळी हा सण मोठ्या उत्साहाने मथुरेत खेळला जातो.

अशा प्रकारे होळी हा भारताच्या विविध भागात थोड्याफार फरकाने साजरा केला जात असला तरी त्या मागचा उद्देश एकच आहे, तो म्हणजे आपल्यामधील वाईट प्रवृत्तींचा नाश व्हावा व सर्वजणांनी जुने भेदभाव/ भांडणे विसरून नव्या उत्साहाने एक व्हावे.

होळीच्या सणाची हिरण्यकश्यपू व प्रल्हादाची कथा ज्याप्रमाणे वाईट व खोटेपणावर मात करून चांगले व सत्य यावर विजय मिळविल्याचे सिद्ध करते. त्या प्रमाणे माणसांनी वाईट प्रवृत्ती सोडून देऊन चांगल्या गोष्टींचा स्वीकार करून प्रत्यक्षात त्याप्रमाणे आचरण करणे महत्त्वाचे.

सुचण्याची पहिली पायरी – आठवणे

कल्पक माणूस निर्भय असतो हे आपण पाहिले. कल्पना सुचत असताना त्याचे मूल्यमापन करू नये हेही आपण पाहिले. आता सुचण्याच्या प्रक्रियेकडे वळू या.

चांगल्या कल्पना सुचणं ही एक दैवी देणगी आहे असे पूर्वीच्या लोकांना वाटत असे. कालीदासाला सरस्वतीने वर दिला म्हणून तो श्रेष्ठ कवी झाला. शिवाजी महाराजांना खुद्द भवानी माता दृष्टान्त देऊन युद्धातले डावपेच सुचवीत असे. अशा प्रकारच्या समजुती तेव्हा रूढ असत. नंतरच्या काळात स्फूर्तीचा झटका आल्याशिवाय कल्पना सुचत नाहीत असे कलावंत मंडळींचे म्हणणे असे. तसा स्फूर्तीचा झटका यावा म्हणून ही मंडळी नाना प्रकारचे प्रयोगही करून बघत असत. कोणी निसर्गसुंदर ठिकाणी जाऊन राही. कोणी कुचक्या सफरचंदाचा वास घेई, कोणी नशा-पाणी करी, तर कोणी मादक औषधी द्रव्येसुद्धा वापरून पाही. कवी-कलावंतांच्या अशा अनेक चमत्कारिक गोष्टी तुम्हाला त्यांच्या चरित्रातून वाचायला मिळतील.

पुढे मानस-शास्त्रज्ञांनी या विषयी

पद्धतशीरपणे संशोधन केले. त्यातून असे लक्षात आले की सुचणे म्हणजे एक प्रकारचे विचार करणेच आहे. (विचार करण्याच्या वेगवेगळ्या पद्धतींबद्दल तुम्ही 'छात्र प्रबोधन' अंकाच्या इतर काही लेखांमधून माहिती घेत आहातच.) विचार करणे म्हणजे माहित असलेल्या गोष्टींची मनातल्या मनात जुळवाजुळव करणे. अशी जुळवाजुळव केल्यानंतर पुढचा विचार मनात उत्पन्न होतो. तोंडी गणित सोडवत असताना आपण मनातल्या मनात गणिताच्या रीतीला धरून, गणितात दिलेल्या आकड्यांवर बेरीज, वजाबाकी, भागाकार, गुणाकार, वर्ग, वर्गमूळ इत्यादी वेगवेगळ्या प्रक्रिया करत असतो. प्रत्येक पायरीच्या शेवटी काही आकडे आलेले असतात आणि ते बदलत बदलत शेवटच्या पायरीनंतर गणिताचे उत्तर तयार झालेले असते. यासारख्याच क्रिया जेव्हा मनातल्या मनात शब्द, त्यांचे अर्थ, वाक्ये, त्यातून व्यक्त होणारी माहिती वगैरेंच्या बाबतीत होत असतात तेव्हा त्याला आपण विचार करणे असे म्हणतो.

अवघड भाषेत सांगावयाचे तर, मनातल्या मनात माहितीवर प्रक्रिया करणे

म्हणजे विचार करणे. पण ही माहिती असते कुठे? अगदी नवीन विषय असेल तर निरीक्षण करून, त्याबद्दल काही प्रश्न उपस्थित करून, त्या प्रश्नांच्या अनुरोधाने आणखी परीक्षण करून आपण ही माहिती मिळवतो.

पण जर विचार करण्याचा विषय आपल्याला माहित असला तर? तर अर्थातच ही माहिती आपल्या डोक्यात साठवलेली असते. म्हणून डोक्यात साठवलेली योग्य माहिती झटकन आठवणे ही विचार करण्याची पहिली पायरी, कल्पक माणसाला हवी ती माहिती, आपल्या डोक्याच्या गुदामातून चटकन शोधून काढता येते. झटपट स्मरणाचे हे तंत्र तुम्हीही सरावाने आत्मसात करू शकाल. यासाठी तुम्ही आपापसात स्मरण वेगाचा खेळ खेळू शकाल. तो असा खेळायचा.

स्मरण वेगाचा खेळ-आधी पाच- सात विषयांची यादी तयार करा. उदाहरणार्थ- पक्षी, प्राणी, कीटक फुले, फळे, इत्यादी. नंतर कागदाचे पाच-सात छोटे चौकोनी तुकडे घ्या. त्यातल्या प्रत्येकावर एक-एक विषय लिहा. प्रत्येक कागदाला सारख्याच चार घड्या घाला. घड्या केलेले हे कागद रिकाम्या भांड्यात ठेवा. आता गटातल्या एकाला प्रमुख निवडा. त्याच्याजवळ घड्याळ असायला हवे, बाकीच्या सगळ्यांनी कागद-पेन घेऊन तयार रहायचे.

गटप्रमुख खोके चांगले हलवून त्यातून हाताला येईल तो एक कागद बाहेर काढील, घड्या उलगडून तो उघडील आणि त्यावरचा विषय मोठ्याने वाचील. त्याने 'सुरू' म्हणताच सगळ्यांनी त्या विषयातील नावांची यादी लिहिणे सुरू करायचे. उदाहरणार्थ- 'प्राणी' असा विषय निघाला तर वाघ, सिंह, कुत्रा, बैल, इत्यादी प्राण्यांच्या नावांची यादी आठवेल तशी लिहायची. तीन मिनिटे झाल्यावर गट प्रमुख 'थांबा' म्हणेल, त्या बरोबर सर्वांनी लिहिणे थांबवायचे. कोणी किती नावे लिहिली ती संख्या मोजायची. त्यानंतर याद्या एकेकाने मोठ्याने वाचायच्या. बहुधा तुम्हाला असा अनुभव येईल की सगळ्यात मोठ्या यादीतील नावे बाकीच्या सगळ्यांना सुद्धा माहित होतीच. मग ऐन वेळी ती लिहिता का आली नाहीत? तर स्मरणाचा वेग कमी पडला. या खेळात थोडे (जास्तीत जास्त भरभर लिहायचे आहे, त्यामुळे अक्षर, शुद्धलेखन यांकडे दुर्लक्ष झाले तरी चालेल, असे सगळ्यांना आधीच सांगावे म्हणजे त्यामुळे यादीच्या लहान मोठेपणात फरक पडणार नाही.)

स्मरणाचा हा वेग कसा वाढवता येईल? केवळ सरावाने! वेगवेगळे आणि हळूहळू अवघड होत जाणारे विषय निवडून स्मरण वेगाचा खेळ पुन्हा पुन्हा खेळल्याने!

स्वातंत्र्यानंतर भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. समाजवादी रचनेत व्यक्तीच्या खाजगी मालकीचा कोणताच उद्योग असू शकत नाही; तर भांडवलशाही रचनेत देशाच्या आर्थिक विकासाची सर्व जबाबदारी खाजगी क्षेत्रातील लोकांवर सोडावी असा विचार होतो. उदा. रशियामध्ये काही वर्षांपूर्वी पूर्ण समाजवादी रचनेमध्ये शेती, उद्योगधंदे सर्व सरकारी मालकीचे होते. तर अमेरिका, कॅनडा सारख्या देशात विमान कंपनी, पोस्ट, टेलिफोन्स, दूरदर्शन इतकेच काय संरक्षणसाधने बनविणारे उद्योगही उद्योगपतीच्या खाजगी मालकीचे आहेत.

भारताने यातला मध्यम मार्ग निवडला, म्हणजेच काही क्षेत्रे सर्वसामान्यांच्या फायद्याकरिता सरकारने आपल्या ताब्यात घ्यावीत किंवा सहकारी तत्त्वावर चालवावीत तर काही उद्योग खाजगी मालकीचे असावेत असे धोरण ठरले होते.

१९५६ मध्ये भारताचे जे उद्योग विषयक धोरण जाहीर झाले (Industrial policy of India) त्यात या विचाराला अनुसरूनच काही अगदी मूलभूत उद्योग (उदा. स्टील, पोलाद, रसायने, ऊर्जा, तेल) सरकारने आपल्या नियंत्रणाखाली ठेवले कारण त्यायोगे वस्तूंच्या

किंमत वाढीवर नियंत्रण ठेवता येईल असा विचार होता. या पार्श्वभूमीवर १९६९ मध्ये इंदिरा गांधी सत्तेवर आल्या. त्यावेळी भारताचे आर्थिक संतुलन खूपच विस्कटलेले होते. अमेरिकेकडून मिळणाऱ्या मदतीच्या बदल्यात भारतीय रुपयांची आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील किंमत ५७ टक्क्यांनी कमी करण्याचा निर्णय अमेरिकेने घेतला. त्यामुळे अपेक्षित फायदे होण्याऐवजी भाववाढीलाच चालना मिळाली. उत्पादन आणि निर्यात यांच्यात वाढ होईना. दैनंदिन गरजेच्या वस्तूंचे भाव वाढले. त्यामुळे इंदिरा गांधीचे पक्षातीलच कट्टर विरोधक कामराज, मोरारजी देसाई इ. व्यक्तींनी त्यांच्या निर्णयावर टीका करायला सुरुवात केली. इंदिरा गांधीवरील राजकीय दडपण वाढू लागले. तेव्हा पुरोगामी अर्थव्यवस्थेचा आपण पुरस्कार करतो हे सिद्ध करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावरच येऊन पडली. विरोधकांचा पूर्ण पराभव व्हावा याकरता एखाद्या क्रांतिकारक वाटणाऱ्या निर्णयाच्या आधारावर लोकमत आपल्याकडे पूर्ण खेचून घेता यावे या विचारात त्या होत्या.

ज्या बँकेकडे २००० कोटी रूपयांपेक्षा जास्त शिलकी पैसा आहे. त्यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा निर्णय याचवेळी चार कारणांकरीता घेण्यात आला.

१. सर्वसामान्यांच्या हिताकरिताच हा निर्णय घेतला गेला असे भासवून जनमताचा पाठिंबा मिळवणे.

२. मोरारजी देसाईकडून अर्थखाते काढून घेऊन स्वतःच हा निर्णय घेतल्याने 'पुरोगामी' असल्याच्या प्रतिमेवर शिक्का मोर्तब करणे.

३. सरकार पुरस्कृत वा सरकारी उद्योगांमध्ये कमी पडणारे भांडवल मिळवणे.

४. आगामी निवडणुकांच्या प्रचाराची आर्थिक तरतूद करणे.

स्वतःची सत्ता जास्तीत जास्त स्थिर करण्याकरिता कायदा करण्यात आला. मात्र यामुळे अनेक राजकारणी, उद्योगपती दुखावले गेले. काही बँकांच्या संचालकांनी उपाययोजना बेकायदेशीर असल्याचा अर्ज सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केला. बारापैकी अकरा न्यायाधीशांनी हा कायदा घटनाबाह्य (अवैध) ठरला. कारण केवळ याच चौदा बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करणे हे निःपक्षपाती नाही असे त्या अकराजणांचे मत होते. अर्थातच मनातून राग आला असला तरी सर्वोच्च न्यायालयाचा अवमान सहज करता येणार नाही हे इंदिरा गांधी पक्के जाणून होत्या. म्हणूनच स्वतः काही न करता राष्ट्रपतींनाच त्यांनी एक वटहुकूम काढायला लावून हा कायदा थोडा बदलून त्यावर शिक्कामोर्तब करून घेतले. हे झाले राष्ट्रीयीकरणाच्या मागचे राजकारणी डावपेच. पण मागील लेखात विचारलेल्या प्रश्नांपैकी

मुख्य प्रश्न म्हणजे जे कायदे कागदोपत्री वर्णिले गेले किंवा दर्शविले गेले ते खरोखरच झाले का? का या निर्णयामुळे वरवर साजऱ्या दिसणाऱ्या डोंगरांवरचे दगडधोंडे जास्त खरे होते?

१. सर्वात मूलभूत हानी झाली ती निःपक्षाती वृत्तीची शासकीय नियंत्रणाबरोबरच राजकारणी लोकांची ढवळाढवळ वाढली. कुणाला कर्जे द्यावीत/ देऊ नयेत/ किती द्यावी इ. बाबत राजकारण्यांच्या नातेसंबंधाचा मोठाच प्रभाव पडू लागला. खुद्द इंदिरा गांधीनीही संजय गांधी यांच्या 'मारूती लिमिटेड' या मोटारीच्या कारखान्याकरता लेखी काहीही प्रस्ताव नसताना स्टेट बँक ऑफ इंडियाकडून अडीच कोटी रूपयांचे बिनव्याजी कर्ज देवविले मग इतर सत्ताधान्यांनी हा आदर्श ठेवला नसता तरच नवल!

२. आयतं मिळालं की बसून खाण्याची प्रवृत्ती वाढते ही दगडावरची रेघ आहे. शासकीय नियंत्रणामुळे व कर्जमाफीच्या मिळालेल्या भरमसाठ आश्वासनांमुळे घेतलेले 'कर्ज' परत करण्याकरिता असते हेच लोक मानायला तयार नव्हते उलट 'कर्ज म्हणजे जे फेडायचे नसते ते' अशी व्याख्या झाली. बुडवाबुडवी, टाळाटाळी, अर्धवटच रक्कम परत करणे हे प्रकार वाढले. कोर्ट केसेस करणे म्हणजे एका दाव्याचा निकाल लागायला पाच

दहा वर्षे लागणार. अशाप्रकारे फसवणूक करणाऱ्यांना जप्ती आणण्याचा अथवा वसुली करण्याचा बँकेला अधिकार राहिला नाही.

त्यामुळे विशेषतः ग्रामीण भागातील बँकांच्या शाखा वारंवार तोट्यात जाऊ लागल्या. (कारण तेथे राजकारणी व्यक्तींचा हस्तक्षेप जास्त होता.) पैशाचे आवक-जावक चक्र सुरू राहिले (Rotation of money) तसेच बँका चालतील हे तत्त्वच पार गुंडाळून ठेवले गेले.

३. परत न मिळणारे कर्ज ही एक डोकेदुखी, तर दिलेले कर्ज नेमके कशाकरता वापरले जात आहे. त्यावर काही अकुंश नाही अशी परिस्थिती निर्माण झाली. त्यामुळेच शेतीकरिता, विहिरीकरिता, पंपाकरिता काढलेले कर्ज परस्पर दारूच्या पार्टीत, लग्नात किंवा गावजेवणे घालण्यात खर्च झाल्याची उदाहरणे हजारो-लाखोत मोजता येतील. यातही पुन्हा स्थानिक पुढारी, दादालोकांचे दबाव या प्रकरणांची योग्य चौकशी

करण्यामधले प्रमुख अडखळे बनून उभे राहणार.

राष्ट्रीयीकरणामुळे 'बँक' ह्या अर्थोद्योगाच्या व्यावसायिक दृष्टीकोनावरच आघात झाला. त्यामुळे अनेक शाखांना, बँकांनासुद्धा टाळे ठोकण्याइतके नुकसान सहन करावे लागले.

४. अशा प्रकारे मिळणारी मदत, कर्जे, त्यावरील सबसिडी (माफी) इ. मुळे आव्हाने स्वीकारण्याची मनोवृत्तीच दाबली गेली. सतत कुबड्यांचा आधार घेऊन चालू पहाणाऱ्यांची संख्या वाढली. लोकांना निवडणुकांतील मतांच्या लोभाने दिल्या जाणाऱ्या पैशासारखाच हाही एक मादक पदार्थच झाला. शासनाचे काम लोकांच्या पायाभूत गरजा ओळखून गरजा भागविण्याकरिता लोकांना स्वावलंबी, स्वतंत्र, बनवण्याचे आहे; का सतत आश्वासने आणि सवलतीच्या जाळ्यात अडकवून परावलंबी व लाचार करण्याचे आहे? यावर तुम्हीच विचार करा!

(क्रमशः)

गंध मोहवी काव्याचा - भावकवी बोरकर

प्रा. शैलजा देशमुख

कवी नारायण सुर्वे यांच्या रूपात आधुनिक मराठी कवितेतील मनाला चटका लावणाऱ्या दाहक वास्तवतेचा परिचय ह्या अगोदर आपल्याला झाला. तर निसर्गाच्या विविध रंगात न्हाऊन स्वप्नात रमलेले 'बालकवी' ही तुम्ही अनुभवलेत. गेल्या शंभर वर्षात मराठी कवितेच्या आविष्कारात अनेक बदल होत गेले. तरीही आजच्या जाणीवेतून कालच्या कवितेकडे पहाणाऱ्याला जे वेधक वाटते त्यात कविवर्य बा. भ. बोरकरांची कविता आहे. जुन्या वळणाची वाटणारी तरीही चिरतरुण असणारी त्यांची कविता आपल्या एका वेगळ्याच विश्वात घेऊन जाते. काल-आजच्या भेदाची रेषाच बोरकरांच्या कवितेच्या बाबतीत पुसट होते.

टागोर, अरविंदांच्या-साहित्याला सौंदर्यवाद मराठीत अवतरला तो कविवर्य तांबे, बी, आणि विशेषतः बोरकरांच्या कवितेतून ! निसर्गातील सौंदर्यावर त्यांची निष्ठा होती. सुंदरतेच्या कक्षेत शिवाचाही समावेश होतो. या शिवाच्या शोभाला शब्दरूप प्राप्त होते; आणि संस्कृतीला आधारभूत असलेल्या माणसाच्या दिव्यत्वाला ते भावपूर्ण नमस्कार करतात.

‘यज्ञी ज्यांनी देऊन निज शीर
घडिले मानवतेचे मंदिर
परि जयांच्या दहनभूमीवर
नाही चिरा नाही पणती,
तेथे कर माझे जुळती’

अशा सहज सुंदर ओळी त्यांच्या कवितेला अक्षयतेचे रूप प्राप्त करू देतात.

बोरकरांच्या व्यक्तित्वातच ऐहिकता व अध्यात्मिकता, प्रेय अन् श्रेय, पाश्चात्य व पौर्वात्य, दृढ परंपराप्रेम व मुक्त भाववृत्ती अशा परस्परविरोधी वृत्तीचं अनुपम मिश्रण आहे. तरीही अध्यात्माच्या विचारधारेची बोरकर कमालीचे एकरूप झालेले दिसतात.

गाथा-पोथी वाचणाऱ्या कौटुंबिक वातावरणाने, आसमंतात पसरलेल्या देवळारावळामुळे, अवतीभवती विहरणाऱ्या निसर्गाच्या मुक्त अनुभवामुळे अध्यात्मप्रवण विचारधारेचा स्पर्श बोरकरांना झाला असावा. त्यामुळेच प्रार्थनेचा भावमग्न अमूर्त अनुभव त्यांच्या कवितेत नाजूक शब्दात तरीही लखवपणे

व्यक्त होतो.

‘प्रार्थना तीच
जी कवितेसारखी
अचल असून स्पंदनशील;

शब्दांच्या स्थावर शिल्पात
बदून झालेली;
ती उगवते झाडासारखी
प्राणाचे बीज भेदीत;
चढत रहाते
हिरवीगार अग्निशिखा होऊन
सतत सहज

असीम उर्ध्वाजा शोध घेत-शोध घेत.'

हिमालयाचे वर्णन आजवर अनेक कविंनी केले
पण भारतीय परंपरेचा व पूर्वसुकृताचा संपन्न
रसस्पर्श असलेले हे वर्णन आगळेच-

‘नाभीतून प्रणव उठे
रोमातून कोंभ फुटे
झुळझुळती दरवळती कंपने स्वरांची.

.....डगमगतो आदिताल

नाचे कटिबद्ध काल

डमरुतूनी अपनिषदे घुमति शंकराची’

अर्थात त्यांच्या अध्यात्माची परिभाषा जरी
भारतीय असली तरी युरोपातील मानवतावादाचा,
अैहिकाच्या महतीचा, नव्या जाणीवांचाही त्यांच्या
मनावर पगडा आहे. त्यामुळे ते ज्ञान-विज्ञान व
माणुसकी यांचा मेळ घालणाऱ्या तत्त्वज्ञानाचेही
सूत्र सहज सांगून जातात.

‘मार्क्सचा मज अर्थ हवा अन्

फ्रॉइडचा काम हवा

या असुरांपरी राबवण्या तरी

गांधींचा मज राम हवा’

ज्ञानदेवांच्या समाधीचा प्रसंग ते करूणोदात्त
शब्दात सजीव करतात.

‘ज्ञानदेव गेले तेव्हा कोसळली भिंत
वेद झाले रानभरी गोंधळले संत
ज्ञानदेव गेले तेव्हा ढळला निवृत्ती
आसवांच्या डोही झाली,
विझू विझू ज्योती
ज्ञानदेव गेला तेव्हा तडा वीटे गेला
बाप रखमा देवीवरू कटीत वाकला.’

प्रारंभीच्या काळात बालकवी, नंतर तांबे
यांचा प्रभाव या भावकवींच्या कवितेवर दिसतो.
बोरकर देखील पूर्वसूरींचे हे ऋण प्रामाणिकपणे
मान्य करतात. गोमंतकातील लोकगीतांचा ठसाही
काही वेळा त्यांच्या शैलीवर उमटलेला दिसतो.
लोकगीताची लय पकडून ते कुण्या वेडीला
विनवतात.

‘वाढल्या सांजवेळे नये ग पाण्या जाअू भरल्या
कळशीला वेढिती शनि राहू.’

कधी दरियाच्या लाटांच्या नादात त्यांची
भावनौका डुलतांना दिसते.

कधी

‘सरीवर सरी आल्या ग

सचैल गोपी न्हाल्या ग!’

अशा शब्दात पावसाच्या सरी भावमग्न गोपी
बनून येतात, खिडक्यांवर वाजणारा वारा मनात
आवर्तित होत राहतो.

बोरकरांची निसर्गकविता वाचताना तिच्यातून
स्फुरणारे सांदर्यवेध, ऋतूचक्रातून मुसमुसणारे सृष्टीचे
लावण्य, नाद, रंग, लय, संगीत या सर्व रूपात
केवळ शब्दातच नव्हे तर गात्रागात्रात आकळले
जाते. स्वतः बोरकरांनीच याची बीजे आपल्या
बालपणात आहेत असं सांगून ठेवलंय

‘शरीरानं दुबळा, मनानं कोवळा अन् बुद्धीने तल्लख असा अेक छोटासा मुलगा-घरी, दारी, शाळेत भावनिकदृष्ट्या उपेक्षिला गेलेला - मग घरामागची बकुळ, नदीचा काठ, बांबूच्या जाळीतली चंद्र, चांदणं यांच्याशी जडलेले स्नेहल नाते त्यातून निसर्गकवितेतल्या अनेक प्रतिमा जन्माला आल्या.

पावसाची विविध रूपं, त्यांतील गति-स्थिती सकट या भावकवीला वेद्दून टाकतात. घनातले टाळ-मृदुंग कानामनात निनादू लागतात. कधी संध्या आर्त-कातर बनून येते.

‘सांज दाटली शिरी परतली घराभिरी सावळ्या रुखावळीत धुर मात्र कापरा....’
तर कधी प्रसन्न चांदणकाळी मनात सूर घुमू लागतात.

‘चांदणकाळी आंदणवेळ जग सगळे टिपच्यांचा खेळ सृष्टीवरती करिते वृष्टी स्वरपुष्पांची अमृतवेल’

कधी गोव्याच्या भूमीचे गोडवे ते कौतुकाने गातात. चांदणे, समुद्र, पाउस, सांजवेळ-हे बोरकरांच्या कवितेचे हळवे विषय! पण हिरवळ पाण्याच्या दर्शनाबरोबरच

‘माणूस जेथे हवाहवासा अभाग ओवीमध्ये दिलासा विश्वासावर जीवन सुस्थिर, श्रद्धा नेक इमानी तेथे स्फुरती मजला गाणी.’

असेही ते म्हणतात. तेव्हा सुंदर आणि शिवाचा सहज मिलाफ मन मोहवून टाकतो.

बोरकरांच्या संस्कारसहज वयात त्यांच्यावर म.गांधींचा मोठा प्रभाव पडला. तो त्यांच्या कवितांतून सतत प्रकट होत रहातो.पण हे आकर्षण राजकीय नाही. बोरकर गांधीजींकडे पहातात ते महामानवाचा एक आधुनिक अवतार, अध्यात्मिक कृतीवीर, नैतिक सौंदर्याचे मूर्तरूप म्हणून!

महात्मार्जींचा गौरव करताना

‘हरी आला हो हरी आला भंग्याघरी हरी आला!’

असा ईश्वरत्वाचा साक्षात्कार त्यांना होतो.

‘साबरमतीच्या काठी
येथे आहे महात्म्याच्या
पुण्याईचे तपोवन
आहे शांती, आहे तृप्ती
सर्व मुक्तीचे साधन’
हा विश्वास त्यांच्या मनात आहे.

राजकारणामध्ये बोरकरांचे मन रमले नाही
त्यामुळे त्यांची कविता कधीकधी
परिस्थितीनिरपेक्ष राहिली. मानवी विचार,
विकारांवर केंद्रित राहिली.

अबोल प्रीतीचा अनुभव आपल्या अनेक
कवितात त्यांनी तरलपणे मांडला.

‘तुला मला उमगला जिव्हाळा,
जन्मांचा पट फिटला ग
अन् शब्दांचा प्रपांच सगळा
कमळासम हा मिटला ग
मन तव चंद्रापरी करी सोबत
जेथे संचित नेते ग
चराचरातुन प्रेमळपण तव
हासत जवळी येते ग.’

हा भावनेचा सच्चा आविष्कार वाचकाच्या
मनात जिव्हाळा निर्माण करतो.

कधी कौटुंबिक भावना हळवेपणाने व्यक्त
करताना आयुष्याच्या सोनेरी संध्याकाळी ते
आपल्याच वयाच्या जीवनसखीची समजूत
घालतात.

‘कशास नसत्या चिंता-खंती वेचू पळती
सौम्य उन्हे

तिमिर दाटता बनूनि चांदणे
तीच उमलतील संथपणे
शिणुनी येती गुरेपाखरे

तीच लेकरे जाण सखे
दिवस जरेच आले जरि त्या
काठ जरीचा लावू सखे’
बोरकरांनी एका कवितेत म्हटलंय-
‘तापल्या आहेत तारा तोवरी गाउन घे
स्वप्न आहे लोचनी तोवरी पाहून घे’
खरोखरच आयुष्याच्या अंतापर्यंत बोरकरांनी
ही स्वप्ने पाहिली, गीतं गायली. त्यामुळे त्यांच्या
कवितेला एक नादमयता, ताल प्राप्त झाला.
‘जीवनसंगीत’, ‘आनंदभैरवी’, ‘गीतार’
‘चित्रवीणा’, ह्या त्यांच्या काव्यसंग्रहांची नावेही
त्यांचे संगीतप्रेम व्यक्त करतात.

देखण्या, कृतार्थ जीवनाचं वर्णन करतानाच
देखण्या देहान्ताचेही चित्र ते शब्दात मांडतात.

‘देखणा देहान्त तो जो सागरी सूर्यास्तसा
अग्निचा पेरून जातो रात्रगर्भी वारसा!’

खरंच बोरकर, तुमची ही निष्ठा, ही श्रद्धा,
ही सौंदर्यपिपासा, प्रमलुब्धता सारंच कसं मनाला
मोहवून टाकणारं! तुमच्या या ‘निळावंतीच्या
कळा’ आमच्या सभोवतालच्या रूक्ष, भावहीन,
कठोर, वास्तव जगात एका सुंदर सोहळ्याचे दर्शन
घडवताहेत. एक सुंदर डळवं, भावुक जग जागं
ठेवतायंत, स्वप्नं फुलवताहेत-आज आम्हाला
त्यांची नितान्त गरज आहे!

गिर्यारोहण गाथा-८

गिर्यारोहण शब्दावली-

आनंद पाळंदे

महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध महिला गिर्यारोहिका श्रीमती उषःप्रभा पागे आणि मी एकदा रायगडाजवळील लिंगाण्याच्या डोंगरयात्रेला गेलो होतो. पुणे जिल्ह्यातील वेल्ह्यापासून ६-७ तासांची पायपीट करून आम्ही बोरटा नाळेतून लिंगाण्याच्या कुशीतील वाडीवर पोहोचलो. वाडीतल्या स्वच्छ सारवलेल्या अंगणात मुक्काम केला. जात्याची घरघर अन् गोड ओव्या ऐकून झटपट उठलो. महादूदादांना सांगाती घेतले. लिंगाणा चढू लागलो. लिंगाणा हा सह्याद्रीतील एक खास डोंगर! त्याचा २०० मीटरचा उभा सुळका तो पावेतो अजिंक्यच होता. त्याच्या पायथ्यात जाण्यासाठी घसान्याची उभ्या चढाची वाट आहे.

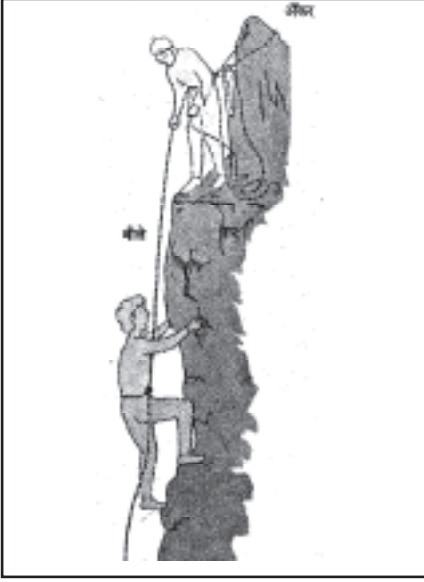
गडाच्या पश्चिम टेपावर चढले की पाण्याच्या टाक्याजवळून बारीक पाऊल वाटेने आडवे जावे लागते. पुढे वळणावर झाडाच्या खोडाला धरून दुसरीकडे डोळे न वळवता झपकन वर सरकले की डगडगत्या पायऱ्या लागतात. असा कठीण भाग पार करून आम्ही दुर्गात प्रवेश केला. सुळक्याच्या पोटात भल्या मोठ्या कोठ्या होत्या. त्या पाहून कणकेचे लाडू खात आम्ही सुळक्याकडे पाहू लागलो. शिवलिंगासारखा उभा, कातळाचा कभिन्न सुळका पाहून आम्ही खुळावलोच.

या सुळक्यावर चढता आले पाहिजे या भावनेने झपाटलो. सॅकमधून दोर काढून उषाताईंनी एक टोक कमरेला बांधले अन् दुसरे टोक माझ्याकडे देऊन कोठीच्या उजव्या बाजूने त्या कडेवर जमेल तसे चढू लागल्या. माझ्या हातातील दोर हळूहळू सरकत होता. ७-८ मीटर चढून गेल्यावर त्यांचा

उंचावरून आवाज आला, “जमत नाही रे! मी उतरतीय.” माझ्या हातून दोर विरूद्ध दिशेला सरकला आणि काही क्षणातच त्या माझ्या समोर उभ्या राहिल्या. उपलब्ध साधने आणि कातळारोहण कौशल्य यांचा अपुरेपणा आम्हाला वेळीच उमगला आणि आम्ही परतीची वाट धरली. सुळक्यावर चढण्यासाठी जो विशिष्ट उपक्रम आम्ही करू पाहत होतो त्याला म्हणायचे काताळारोहण. इंग्रजीत याला ROCK CLIMBING म्हणतात. उषाताई टप्पा(PITCH) चढत होत्या आणि मी बिले (BELAY) देत होतो. कातळारोहण आणि एकूणच गिर्यारोहण (MOUNTAINEERING) हे पाश्चात्यांनी विकसित केले असल्यामुळे अर्थातच उपकरणांना इंग्रजी नावे आहेत तसेच क्रियांनादेखील इंग्रजी शब्दांनीच संबोधले जाते आणि या क्रीडेमध्ये भाग घेणारे आपले क्रीडापटूही सोईचे असल्याने याच भाषेत व्यवहार करतात.

पुण्यात येऊन मी भारत आऊटवर्ड बाऊंड पायोनियर्स या क्लबने योजलेल्या शिबिरात दाखल झालो. पुण्यातील ही सर्वात जुनी संस्था. प्रशिक्षकही अनुभवी असल्यामुळे सिंहगड चढतानाही साध्याच पण महत्त्वाच्या गोष्टी कानावर पडल्या. ताल, तोल (RHYTHM) कसा ठेवावा, शक्तीविनियोग (CONSERVATION OF ENERGY) कसे आवश्यक आहे, आदि मौलिक गोष्टी जाता जाता मी शिकत गेलो.

सकाळी शारीरिक कवायत झाली की शरीर व मन संतुलीत व्हायचे आणि कातळकड्याचे निरीक्षण सोपे जायचे. SLAB म्हणजे ३०°

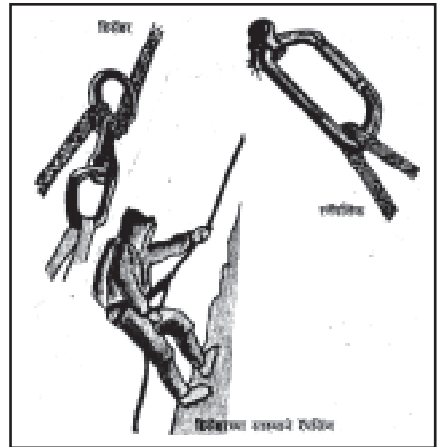
पर्यंतचा उतरता भाग. यावर (PINCHHOLD) बारीक पकड आणि बुटाच्या दाबाने चढता येते. पाय पकड, हात पकड FOOT AND HAND HOLD चा वापर करून ३०° पेक्षा अधिक उभ्या भागावर तोल कसा सांभाळायचा हे आम्ही शिकलो. दोराचे देखील चढाई दोर (CLIMBING ROPE) आणि LINE ROPE म्हणजे सरसर रॅपलिंग साठी वापरला जाणारा असे उपयोगी ज्ञान झाले. पिळाचा दोर TWISTED ROPE आणि बिनपिळाचा दोर BRAIDED KERNAMANTEL असेही दोराचे प्रकार समजले. अँकर ANCHOR, बिले BELAY, कातळा खिळा ROCK PITON, कॅरबिनर CARABINER, HARNESS हारनेस अशा शब्दावलींचा मारा आमच्यावर झाला.

माथ्यापाशी दोर आधीच लावलेला असतो आणि तो पकडून वर चढायचे अशी ROPE CLIMBLNG ची पद्धत असते अशी जनमानसातील समजूत असते. अथवा रॅपलिंगमध्ये

काय थ्रिल आहे, शॅबडा पोर अथवा आजोबा देखील ते अनुभवेत अशी जी भूमिका आजकाल काही गिर्यारोहक नव्हे सर्कसपटूनी घेतली आहे त्याचे निराकरण होण्यासाठी, अशा बेजबाबदार सर्कशीत सामील होऊ इच्छिणाऱ्यांनी गिर्यारोहण शब्दावलीतरी डोळ्याखालून घातली पाहिजे म्हणजे गिर्यारोहणाच्या संकल्पनेमागे केवढे परिश्रम आहेत हे लक्षात येईल.

शिबिर झाल्यावर सिंहगडावर वारंवार सराव केल्यावरच आम्ही पुनः लिंगाण्याची मोहीम आखली. तोपर्यंत मुंबईच्या हॉलिडे हायकर्सने लिंगाण्याच्या अभेद्य सुळक्यावर झेंडा फडकवला होता आणि पाठोपा भअबपच्या यशवंत सालेने बोराटा नाळेतूनच लिंगाण्याची चढाई करून दाखविली होती. आम्ही बोराटा नाळेचाच मार्ग घेतला. सह्याद्रीच्या मुख्य रांगेतील लिंगाण्याचा माथा बोराटा नाळेतून २०० मीटर उंचावला आहे. नव्यानेच कातळारोहणात प्रवेश केलेल्या शिकाऊ उमेदवारांसाठी लिंगाणा चढाई हा एक उत्तम धडा आहे. कारण इथे कातळाच्या विविध अंगांचा चांगला परिचय होतो. शिवाय दृष्टिभय निर्माण होईल अशा जागा तसेच सह्याद्रीतील महत्त्वाचा धोका म्हणजे घसारा चढाई पण इथे अनुभवता येते.

आमची तुकडी लिंगाण्याच्या दृष्टिने योग्य

होती. आम्ही चौघे होतो. दिलीप निंबाळकर नेता, शशी हिरेमठ उपनेता, आदित्य पोंक्षे व मी. प्रत्येकाकडे काहीना काही जबाबदारी होती. सर्वच जण आपापल्या कौशल्यावर चढणार होते. कोणीही केवळ दोरात अडकवून वर खेचले जाणार नव्हते अथवा उतरताना सर्कस करणार नव्हते. उलट चढाई, उतराई सर्व अंगांबाबत पारंगतता नाही पण जाणीव होती.

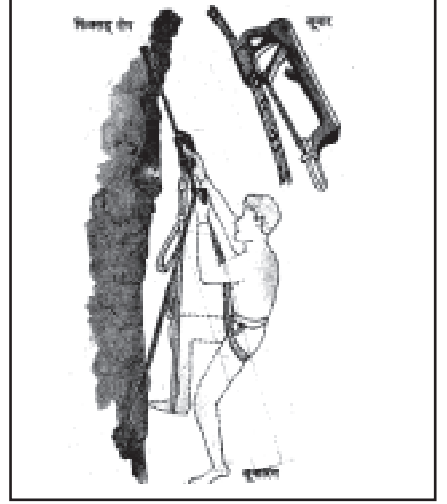
आदित्य प्रथम पुढे झाला. त्याने अंगात हार्नेस HARNES घातले होते. यात छाती आणि कंबर याभोवती दोर गुंडाळून विशेष प्रकारची रचना केली जाते. त्याला कॅरॅबिनर म्हणजे धातुची कडी अडकविली होती. या कडीला एक झडप असते. यात मुख्य दोर चटकन अडकविता येतो. आदित्यला शशी बिले देत होता. BALAYING या तंत्रात शशीने स्वतःला एका (ANCHOR) अँकरला बांधून घेतले होते आणि आदित्यच्या कंबरेला असलेल्या दोराचे दुसरे टोक शशीकडे असणार होते. म्हणजे आदित्य घसरला तरी शशी त्याला दोराने अडकवू शकत होता. शशीच्या हातात जाड मोजे होते. (GLOVES) हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे.

पहिले दोन टप्पे अशा पद्धतीने पार करून आम्ही पाण्याच्या टाक्याजवळ आलो. पुढचा टप्पा अवघड श्रेणीचा होता. यासाठी बिलेचा आधार (BASE) उत्तम करून घेतला. कारण याच्याजवळ खोल दरी होती. दिलीपने टप्पा कौशल्याने पार केला आणि आधारासाठी झाड नसल्यामुळे आता त्याने खिळे ठोकून (ROCK PITON) आधार बनवला. यामुळे दिलीप त्या अडचणीच्या जागी सुरक्षित राहून आम्हा सर्वांना बिले देऊन वर येण्यास आधार देऊ शकला.

अशाच तऱ्हेने लिंगाण्याची चढाई पूर्ण झाली. पश्चिमेला रायगड आणि पूर्वेला सह्याद्री यांचे उत्तम दृश्य इथून दिसते. पण तेथेच रमता येत नव्हते. खाली उतरणे अत्यंत महत्त्वाचे होते. यात नेत्याची

जबाबदारी मोठी असते. वरच्या अँकरभोवती इंग्रजी 'यू' सारखा दोर ओवून त्याला खालून बिले द्यावा लागतो. शेवटच्या टप्प्यात मात्र आम्ही रॅपलिंग करून उतरलो. रॅपलिंग हा सर्वस्वी दोर, हारनेस आणि आधार यावर अवलंबून असलेला उपक्रम आहे. त्यामुळे अत्यावश्यक तेव्हाच हा धोका पत्करणे योग्य असते. केवळ मजेसाठी ही सर्कस करणे योग्य नाही.

जूमर (JUMAR) च्या साहाय्याने दोरावरून चढणे यालाही हल्ली अनावश्यकपणे

व्यापारी दृष्टिने महत्त्व दिले गेले आहे. वास्तविक यातही दोराची पुष्कळ हानी होते. त्यामुळे गरज असेल तेव्हाच याचा उपयोग करावा. जूमर दोरात ओवला की वर सरकतो पण वजन त्याला खाली खेचू शकत नाही.

लिंगाणा आम्ही सुखरूपपणे उतरलो. स्वतःच्या बळावर, कौशल्य शिकून घेऊन कातळारोहणाचा उपक्रम केल्यामुळे आम्हाला आत्मविश्वास आला आणि त्याचा वेगळा आनंदही अनुभवला. पुढे हिमालयाची वाटचाल आम्ही अधिक चांगली करू शकलो.

ओळख दासबोधाची

सौ. सुमेधा पटवर्धन, निगडी

जांब हे मराठवाठ्यातील एक लहानसं गाव. त्या गावात ठोसराच ऐसपैस घर. सातआड वर्षाचा छोटा नारायण घरातच अडगळीत स्वस्थ बसलेला होता. नेहमी हूडपणाने सळो की पळो करून सोडणारा नारायण असा स्वस्थ बसलेला बघून मातोश्री राणूबाईंना नवल वाटले आणि त्यांनी विचारले 'नारायणा, असे अडगळीत बसून काय करतोसरे?' नारायण ध्यान लावून बसलेला. प्रथम त्याचे लक्षच नव्हते. परत राणूबाईंनी विचारले. तेव्हा नारायण सहज बोलून गेला. "चिंता करितो विश्वाची." राणूबाई मनात म्हणाल्या 'मी चिंता करते ह्याचा हूडपणा संपून हा कधी शहाणा होईल, शिकेल कसा याची आणि याला चिंता आहे विश्वाची!' राणूबाईला वाटले तो काहीतरी बोलतो झाले.. त्या माऊलीला काय माहीत हे सहज बोललेले शब्द हा नारायण पुढे खरे करून

दाखवणार आहे म्हणून! आणि खरोखरच त्याने जन्मभर विश्वाची चिंता केलीच. पण दासबोधाच्या रूपाने समर्थ रामदास, आजही जगाला जीवन कसे जगावे? समाज, राष्ट्र समर्थ कसे होईल? याचे मार्गदर्शन करित आहेत.

विश्वाची चिंता वहाण्यासाठी रामदासांनी लग्नाच्या बोहल्यावरून पळ काढला. नाशिकला प्रयाण केले.

रामाची भक्ती करता करता स्वतः रामाचे दास, रामदास होऊन गेले. टाकळीला गोदावरी नदीमध्ये उभे राहून गायत्री मंत्राचे पुरश्चरण केले. १३ कोटी जप केला. १२ वर्षे तपश्चर्या केली. त्याच काळात वेद-उपनिषदे-रामायण-महाभारत इ. ग्रंथांचा अभ्यास केला.

आणि महाराष्ट्रात प्रत्यक्ष कार्याला सुरुवात केली. अनंत माणसे जोडली. त्यांची विद्वत्ता -

मनाचा सरळपणा पाहून अनेकांनी त्यांना गुरू मानून त्यांचेच शिष्यत्व पत्करले. अनेक ठिकाणी त्यांनी मठ स्थापन केले. प्रबोधनाची सोय केली. मारुतीराया तर रामाचे दास म्हणून ते रामदासांचेही दैवत बनले. त्यांची मंदिरे बांधून बलोपासनेचे महत्त्व लोकांना पटवून दिले.

सज्जनगड, चाफळ येथे रामरायाची स्थापना करून मृतवत् झालेल्या धर्माची पुनर्स्थापना केली. तिथे निरनिराळे उत्सव करून चैतन्यहीन समाजात चैतन्य आणले. शिवाजी महाराजांसारख्या महाप्रतापी राजाला उपदेश करून, मार्गदर्शन करून जाणता राजा बनविले आणि महाराष्ट्रावर अनंत उपकार करून ठेवले.

भ्रमंती करीत रामदास एकदा वाघजाईच्या घनदाट जंगलात पोहोचले आणि निसर्गाचा चमत्कार पहातच राहिले. पाण्याचा प्रचंड लोट कोसळत होता. त्या परिसरात त्या आघाताचा ध्वनी भरून राहिला होता. पाण्याचे तुषार इतस्ततः उडत होते. ते दृश्य बघत रामदास तिथेच स्थिरावले. समवेत शिष्य परिवार होताच. समर्थाचा आवडता शिष्य कल्याण म्हणाला, “आपण वेळोवेळी आम्हाला बोध केलात. तो ग्रंथरूपाने एकत्रित करावा” आणि लेखनास प्रारंभ झाला. पाण्याच्या सहस्र धारा पाषाणावर कोसळत होत्या आणि त्याच्या संगतीत समर्थाचा शब्दप्रताप कोसळत होता. कल्याण त्या आपल्या लेखणीत पकडून कागदावर उतरवत होता. बघता बघता ग्रंथ तयार झाला. कल्याण म्हणाला, “आपण आम्हा दासांना बोध केला.” समर्थ म्हणाले, “छे छे! आत्मारामाने मला, दासाला बोध केला, तोच मी तुम्हाला सांगितला. म्हणून दासबोध! भक्त,

ज्ञानी, तत्त्वज्ञानी, समाजसुधारक राजकारणी नेता, या सर्वांनाच बोध करणारा हा दासबोध!”

समर्थांनी दासबोध लिहिला त्याच्याही आधी रामरायाला प्रसन्न करून घ्यावे, त्याचे दर्शन व्हावे म्हणून अतिशय तळमळीने करुणाष्टके लिहिली. ही करुणाष्टके करुण रसाने ओथंबलेली आहेत. याशिवाय रामदासांनी रामायणावरील सुंदरकांड-युद्धकांड-आत्माराम षड्रिपू-निरूपण इ. साहित्य लिहिले. मनोबोध म्हणजेच मनाचे २०५ श्लोक लिहून इकडे तिकडे भटकणाऱ्या मनाला बोध केला आहे.

दासबोध रूपाने समर्थ आपल्यात वावरत असतात असा समर्थ भक्तांचा दृढ विश्वास आहे.

दासबोध समर्थ निवस ।

ग्रंथी वरदान निजध्यास ।

निजध्यासेचि प्रत्ययास ।

येत ग्रंथ स्वरूपे ॥

दासबोधाची रचना अशी आहे - दासबोधात एकूण २० दशक आहेत. प्रत्येक दशकात १० समास आहेत. एकूण २०० समास आहेत. दासबोध ओवीबद्ध आहे. ओव्यांची संख्या ७७५१ एवढी आहे.

दासबोध हा गुरू शिष्यांचा संवाद आहे. शिष्यांनी आपल्या शंका-प्रश्न गुरूंना विचारले आणि समर्थांनी त्याची उत्तरे दिली आहेत.

ग्रंथ नाम दासबोध । गुरुशिष्यांचा संवाद

येथे बोलिला विशद । भक्ती मार्ग ॥

असे सुरुवातीलाच समर्थांनी सांगितले आहे. समर्थांना सर्व मानव जातीला ज्ञानी करावयाचे होते. आत्मज्ञानी करावयाचे होते. हे तर दासबोधात सांगितले आहेच पण समाज सुधारला पाहिजे ही

तळमळ समर्थाना होती.

तो काळ पारतंत्र्याचा होता. परकीय म्हणजे यवनांची सत्ता महाराष्ट्रात होती. जनतेवर जुलूम, अत्याचार चालू होते. लोक दबलेले होते. प्रतिकार करावा असे त्यांच्या मनात सुद्धा येत नव्हते. स्वाभिमान - स्वधर्म - सदाचार हे सर्व लोक विसरूनच गेले होते. जनता हीन-दीन-दुबळी झाली होती. तीर्थक्षेत्रे भ्रष्ट करणे, स्त्रियांना पळविणे, लुटालुट करणे हे प्रकार सर्रास चालू होते. पण प्रतिकार कुणाला करावासा वाटत नव्हता.

धर्म, पंथ यांचे नेते आपापला पंथ कसा मोठा याचा वाद करण्यात मग्न होते. समर्थाना समाजाची ही स्थिती पाहावत नव्हती. ही स्थिती बदलली पाहिजे, समाजात चैतन्य आणले पाहिजे याची तळमळ समर्थाना लागली होती. आत्मज्ञान प्राप्त करून फक्त स्वतःची उन्नती कालन घेणारा ज्ञानी समर्थाना मान्य नव्हता. तर ज्ञान मिळवत असताना महंत म्हणजेच पुढारी नेता बनून समाज सुधारण्यासाठी कार्यरत असणारा ज्ञानी-भक्त-महंत हवा होता. असा महंत तयार व्हावा म्हणून समर्थानी दासबोधामध्ये नीती-व्यवहार-प्रवृत्ती-निवृत्ती-ज्ञान-भक्ती-समाजकारण-राजकारण अशा अनेक विषयांवर चर्चा करून मार्गदर्शन केले आहे. महंताजवळ संघटना कौशल्य असायलाच हवे यासाठी विविध गुण महंताजवळ असावेत असा समर्थांचा आग्रह आहे. म्हणून त्या गुणांचे मार्गदर्शन केले आहे.

कोणतेही कार्य करावयाचे झाल्यास उपासना करून अध्यात्मिक बळ प्राप्त करून घ्यावे. असे समर्थ रामदास म्हणतात.

सामर्थ्य आहे चळवळीचे ।

जो जो करील तयाचे
परंतु तेथे भगवंताचे ।
अधिष्ठान पाहिजे ॥

असे अध्यात्मिक बळ प्राप्त करून घेण्यासाठी सामुदायिक स्वरूपात उपासना करावी. यासाठीच त्यांनी ठिकठिकाणी मठ स्थापन केले आणि तेथे आपल्या हाताखाली तयार झालेले महंत नेमले.

समाज हा शेवटी व्यक्ती मिळून होत असतो. तेव्हा समाज चांगला हवा असेल तर प्रत्येक व्यक्ती गुणसंपन्न असावी असे समर्थाना वाटे. म्हणून याचे मार्गदर्शनही दासबोधात आहे. समर्त म्हणतात,
उत्कट भव्य तेचि घ्यावे ।

मिळमिळीत अवघेचि टाकून द्यावे ॥

माणूस किंवा व्यक्ती कशी असावी हे सांगितले. तसेच माणूस कसा नसावा हे सांगण्यासाठी जसे मूर्ख लक्षण, पढतमूर्ख लक्षण, करंटेपणा याबद्दलही समर्थानी दासबोधात लिहिले आहे.

सभेमध्ये श्रोता व वक्ता यांचे वर्तन कसे असावे. कवित्व कसे असावे, काव्य कसे असावे या बद्दलही समर्थ सांगतात. राजकारण-समाजकारण कसे करावे हे दासबोधात आहे.

मुनुष्याच्या जीवनाला स्पर्शतून जातात असे अनेक विषय त्याबाबत मार्गदर्शन दासबोधात होते.

म्हणूनच दासबोध हा समर्थांच्या साहित्याचा कळस मानणे योग्य ठरेल. दासनवमीच्या निमित्ताने रामदासांचे स्मरण करण्यासाठी पुढच्या दासनवमी पर्यंत दासबोधातील किमान २५ समास आपण वाचून, समजून घेण्याचा संकल्प करूयात.

धडपडणारे प्रबोधक

प्रा.विवेक पोंक्षे

मागच्या अंकांत 'धडपडणारे प्रबोधक' या लेखात सविस्तर भूमिका मांडली होती. त्याचप्रमाणे खालील तीन ठिकाणाच्या सभासदांनी विशेष धडपड करून काही कार्यक्रम पार पाडले. सर्वांना त्याची माहिती व्हावी व त्यातून इतर ठिकाणीही छोटे मोठे कार्यक्रम सुरू व्हावेत अशी अपेक्षा (अर्थातच वार्षिक परीक्षेनंतरच्या सुट्टीमध्ये!)

धुळे - डिसेंबर महिन्यात धुळ्याला अखिल भारतीय मराठी विज्ञान परिषद होती. त्यामध्ये धुळ्यातील सभासदांनी छात्र प्रबोधनाचा एक स्टॉल आपणहून मांडला व सुमारे २००० रुपयांची पुस्तक विक्री केली. विज्ञान दिंडीमध्ये सहभाग घेतला. डॉ. वसंतराव गोवारीकर व डॉ. भवाळकर या थोर शास्त्रज्ञांना भेटून त्यांच्याशी विविध विषयांवर गप्पागोष्टी केल्या. परिषदेतील विविध कार्यक्रमांमध्ये प्रबोधिनीतील गीते म्हटली व त्यानिमित्ताने १५-२० जणांचा गट उत्साहाने ८-१० दिवस रोज तास-दोन तास तयारी करत होता. दहावीतल्याही काही विद्यार्थ्यांशी यात छान सहभाग घेतला.

दर रविवारी हे विद्यार्थी एकत्र जमतात. उपासना करतात. विविध कामांची विभागणी, आढावा घेतात. ४-५ शाळांमधल्या या विद्यार्थ्यांनी नुकताच ५ फेब्रुवारीला एक मेळावा आयोजित केला होता. मेळाव्याची कल्पना त्यांचीच. खजिन्याचा खेळ, शब्दकोडी कागदावरील संदेश ओळखा, प्रसंगावधान- अशा प्रसंगामध्ये तुम्ही काय कराल? व इतरही विविध खेळ घेतले. शेवटी योगशिक्षिका सौ. उमा बाचे यांनी सूर्याची बारा नावे व त्यांचे अर्थ यासंबंधी रंजक व प्रेरक व्याख्यान दिले. नियोजन या विद्यार्थ्यांनीच केले होते. थोडासा गोंधळ झाला पण त्यांच्या चुका त्यांना कळल्या. त्यावर नंतर त्यांनी एकत्र चर्चाही केली. नवीन आत्मविश्वास या गटातील सर्वांना मिळाला. गौरी वर्मा, प्राजक्ता पाठक, स्वरूपा सोनवणे, आनंद कुलकर्णी, देवेश जामनेरकर, किरण चौधरी,

अमोल वाघ, प्रवीण साळे, संतोष जोशी व इतर अनेक विद्यार्थ्यांनी कार्यक्रमांमध्ये उत्साहाने सहभाग घेतला. छोट्या-मोठ्या जबाबदाऱ्या पार पाडल्या. सध्या तेथे हे सर्वजण एक ग्रंथालयही चालवितात.

परभणी - जानेवारी महिन्यात परभणीला अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन झाले. या संमेलनातही परभणीतील सभासदांनी एक स्टॉल मांडला व सुमारे ४००० रुपयांची पुस्तक विक्री केली. दिवसभर आळी-पाळीने या विद्यार्थ्यांनी भरपूर काम केले. त्याचबरोबर भा.रा.भागवत, दत्ता टोळ व सुधाकर प्रभू या लेखकांची सुमारे १॥ तास मुलाखतही घेतली. या साहित्यिकांबरोबरच्या गप्पा खूप काही शिकवून गेल्याचे विद्यार्थ्यांनी कळवले. तेथेही नवनवीन कार्यक्रम करण्याचा त्यांचा मनोदय आहे. प्रारंभ तर छानच झाला. अतुल गंगवाल, भाई मंगेश माईक, अनुप शुक्ला, यशवंत पाटील, राहूल तरफदार, आल्हाद शिंदे या विद्यार्थ्यांनी यात विशेष सहभाग घेतला तर शाळेतील विविध शिक्षकांनी त्यांना वेळोवेळी मार्गदर्शन केले.

सांगली - सांगलीमध्ये काही सभासद दर रविवारी एकत्र जमतात. डिसेंबरमध्ये या सर्वांनी मिळून 'सांगली संग्रहालयाला' भेट देऊन दीड-दोन तास खूप छान माहिती मिळविली. सध्या प्रत्येकाने एक-एक पुस्तक वाटून घेतले आहे आणि ते पुस्तक वाचून प्रत्येकाने त्यावर परिचयात्मक लेखन करायचे. असा कार्यक्रम चालू आहे. यातून अनेक पुस्तकांचा एकमेकाना अल्पावधीत परिचय होतोच व त्याचबरोबर लेखन कौशल्यही वाढते. सध्या या गटातील मुली

सांगलीतील अनाथाश्रमात जातात. तेथील मुलींना गाणी, खेळ, इ. विविध गोष्टी शिकवून त्यांचं एक छानसं स्नेहसंमेलन करायचं त्यांनी ठरवले आहे त्यानुसार नाटक बसविणे, मनोरे तयार करणे, शुद्ध उच्चार शिकविणे इ. गोष्टी चालू आहेत. दीपाली गोगटे,

कमल केळकर, भक्ती पटवर्धन, प्राची दांडेकर, प्रिया पालकर व इतरही मुली यामध्ये विशेष पुढाकार घेत आहेत. या कामातून नवनवीन अनुभव तर मिळत आहेतच पण त्याबरोबर वेगळ्या प्रकारचा आनंद, समाधानही मिळते अने त्यांनी कळवले आहे. तेथे आपले एक ग्रंथालयही चालू आहे.

‘छात्र प्रबोधन’ ची स्थानिक कार्यालये

- निगडी : ज्ञान प्रबोधिनी नवनगर विद्यालय, पेठ क्र २५, निगडी, पुणे ४४. ☐ ८४३८०
- सोलापूर : ज्ञान प्रबोधिनी बालविकास मंदिर, डफरीन चौक, सोलापूर. ☐ २५७८२
- सातारा : सौ.सुषमा हाडप, साकेत, एल.आय.सी.कॉलनी, शाहुपुरी बसस्टॅंड जवळ, सातारा. ☐ ३१००२
- सांगली : श्री.शैलेंद्र केळकर, ६९२, गावभाग, खाडिलकर गल्ली, सांगली.
- कोल्हापूर : डॉ.शुभांगी कुलकर्णी (सोलापूरकर), आशीर्वाद हॉस्पिटल, बिनखांबी गणेश मंदिराजवळ, कोल्हापूर. ☐ २१५३४
- नाशिक : सौ.सुषमा देशपांडे, ११-१२ सरदार हौ.सोसा., शरणपूर रोड, पोस्ट कॉलनी समोर, नाशिक ☐ ७१०७०
- ठाणे : डॉ.अजित दातार, B-20, अहिल्या सोसा., घंटाळी रोड, घंटाळी मंदिराजवळ, ठाणे (प.) ☐ ५३९१०८७
- डोंबिवली : श्री.दिपक वसंत नामजोशी, १३ कौस्तुभ सह. संस्था, सावरकर पथ, डोंबिवली (पू.)
- पनवेल : सौ.मेघा मयुरेश सोहोनी, PL-6-13-6, सेक्टर १७ सिडको कॉलनी, अभ्युदय बँकेमागे नवीन पनवेल.
- रत्नागिरी : कु.नीता अ.श्रीखंडे, २९२३, जोशीवाडा, नवी मंडई रस्ता, रत्नागिरी. ☐ २२४८७
- धुळे : सौ.उषा पाठक, धुळे अर्बन बँक, गरूडबाग, धुळे ☐ २३४८७
- चाळीगाव : कु.प्रणव महाजन, दिलीप गॅस एजन्सीजवळ, स्टेशन रोड, चाळीसगाव, ☐ २४६२
- लातूर : सौ.रजनी वैद्य, ‘रूपाली’, आंबेजोगाई रोड, एस.टी.वर्कशाॅपसमोर, लातूर. ☐ ४२५२८
- परभणी : श्री.दिलीप राके, ‘पारस’ नाथनगर, परभणी किंवा बाल विद्यामंदिर, परभणी.

या कार्यालयामध्ये मासिकाची वर्गणी भरून सभासद होता येईल. ज्ञान प्रबोधिनी व छात्र प्रबोधन द्वारा प्रकाशित विविध पुस्तके या कार्यालयांमध्ये विक्रीसाठी उपलब्ध आहेत. छात्र प्रबोधन साठी आपले लेखनसाहित्य या केंद्रावर आपण हस्ते देऊ शकाल. तेथून ते पुण्याला पाठविले जाईल. छात्र प्रबोधन द्वारा आयोजित विविध शिबिराची व उपक्रमाची माहिती व नावनोंदणी येथे करता येईल.

हे मासिक ‘ज्ञान प्रबोधिनी’ या संस्थेच्या मालकीचे असून सौर १ फाल्गून शके १९९६ (२० फेब्रुवारी १९९५) या दिवशी प्रभात प्रिंटींग प्रेस, येथे छापून ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे येथून प्रसिद्ध केले आहे.

मी कॉपी करणार नाही.... आम्ही कॉपी करू देणार नाही !

शिक्षणासारखं पवित्र क्षेत्रही दिवसेंदिवस अधिकाधिक विटाळत चाललं आहे. विद्यार्थी म्हणून तुम्ही याला काही पायबंद घालू शकाल का? भ्रष्टाचार करणाऱ्याला देशद्रोही व समाजद्रोही म्हणून तुच्छ लेखणारे तुम्ही सर्व कॉपी करणे म्हणजे 'शिक्षणक्षेत्रात विद्यार्थ्यांनी केलेला भ्रष्टाचार आहे' असे मानता ना? मग हा भ्रष्टाचार दुसरे तिसरे कोणी नाही, तो तुम्हीच थांबवायला हवा. तुम्ही सर्व प्रबोधकांनी असा ठाम निश्चय करा की यावर्षीपासून कोणत्याही परीक्षेत मी स्वतः कॉपी करणार नाही व इतरांनाही करू देणार नाही. तुम्ही असे ठरविल्याने काय होईल? कदाचित तुमचे गुण कमी होतील, तुमचे परवी जवळचे असणारे मित्र तुमचे शत्रु होतील, दादागिरीला तोंड द्यावे लागेल, कदाचित मार खावा व घाावाही लागेल. ('तुला इतरांचे काय करायचे आहे, तुझे तू बघ' असे संवाद ऐकावे लागतील.) पण यातूनच तुम्हाला मिळेल..... पुढील आयुष्यभर भ्रष्टाचार व दृष्टप्रवृत्तीविरुद्ध लढण्याचे बळ आणि आत्मविश्वास ! मग घाबरून आणि मागे राहून कसे चालेल ! एकट्याने जमले नाही तर गटाने मिळून यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न करा. आवश्यकता लागेल तेथे प्रबोधिनी तुमच्या बरोबर आहे. लक्षात ठेवा "फसवून मिळविलेल्या यज्ञापेक्षा सरळ आलेले अपयज्ञ श्रेयस्कर आहे."

तुम्ही नेमके काय करू शकाल ?

- १) तुम्ही स्वतः एकट्याने अथवा गटाने वर्गासमोर अथवा शाळेसमोर 'मी कॉपी करणार नाही' अशी शपथ घ्या. इतरांना शपथ घेण्यास प्रवृत्त करा.
- २) तसे लेखी शपथपत्र तयार करून त्यावर वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या स्वाक्ष्या घ्या.
- ३) वर्गातील ५-६ विद्यार्थ्यांची एक 'कॉपी विरोधी समिती' नेमा. वर्गातील एखाद्याने कॉपी केल्यास काय शिक्षा करायची हे वर्गाच्या मदतीने ठरवा व तिची अंमलबजावणी या समितीद्वारा करा.
- ४) कॉपी करणाऱ्या संभाव्य विद्यार्थ्यांना स्वतंत्रपणे भेटून त्यांना कॉपी न करण्यासंबंधी सुचनावजा ताकीद द्या. (यासाठी आवश्यकता असल्यास वर्गशिक्षक, मुख्यध्यापक यांची मदत घ्या.)
- ५) शाळेच्या सुचनाफलकावर व वर्गामध्ये कॉपी न करण्यासंबंधीचे फलक लावा.

आवश्यक तेथे मोठ्या मित्रांचीही मदत घ्या. तुम्हाला हे जमेल असा विश्वास ठेवा. स्वतःपासून सुरुवात करत, स्वतःचा वर्ग आणि शाळा इथपर्यंतचा प्रवास करायचा आहे. प्रत्येक परीक्षेत पुढचे पुढचे टप्पे तुम्ही पूर्ण कराल व शिक्षणक्षेत्राला लागलेला कलंक धुवून टाकण्याचा प्रयत्न कराल असा विश्वास वाटतो. तुम्ही केलेले प्रयत्न आमच्या पर्यंत जरूर पोहोचवा.

देखणे ते चेहरे

कवी - बा. भ. बोरकर

देखणे ते चेहरे जे प्रांजळाचे आरसे
गोरटे की सावळे या मोल नाही फारसे

तेच डोळे देखणे जे कोडिती साऱ्या नभा
वोळिती दुःखे जनांच्या सांडिती नेत्रप्रभा

देखणे ते ओठ की जे ओविती मुक्ताफळे
आणि ज्यांच्या लाघवाने सत्य होते कोवळे

देखणे ते स्कंध ज्यां ये सुळ नेता स्वेच्छया
लाभला आदेश प्राणां निश्चये पाळावया

देखणे ते हात ज्यांना निर्मितीचे डोहळे
मंगलाने गंधलेले सुंदराचे सोहळे

देखणी ती पाउले जी ध्यासपंथे चालती
वाळवंटातून सुद्धा स्वस्तिपत्रे रेखिती

देखणी ती जीवने जी तृप्तिची तीर्थोदके
चांदणे ज्यांतून वाहे शुभ पाऱ्यासारखे

देखणा देहान्त तो जो सागरी सूर्यास्तसा
अग्नीचा पेरून जातो रात्रगर्भी वारसा

संपर्क पत्ता

संपादक, छात्र प्रबोधन,

ज्ञान प्रबोधिनी,

५१०, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०.

☎ ४७७६९१

कार्यालयाची वेळ : स. १० ते संध्या ७.

वार्षिक वर्गणी : रुपये ६०/- फक्त.

प्रकाशन दिनांक : सौर १ फाल्गुन, शके १९१६

२० फेब्रुवारी १९९५

